

LUTHER REFORMU'NU HÜMANİST BİR RUHLA YENİDEN İNŞA DENEMESİ: JOHANNES BRENZ ÖRNEĞİ¹

Dr. Yusuf TAŞ²

ÖZET

Reformasyon; Avrupa'yı Hümanizm ve Rönesans'tan daha derin ve köklü bir şekilde etkilemiştir. Çünkü entelektüel merakı yüksek kısıtlı bir çevre ile sınırlı kalan Hümanizm ve Rönesans'ın aksine Reformasyon, büyük oranda toplumun savunmasız alt kesimleri arasında yaygınlık kazanmıştır. Ancak Reform'un çıkışını takip eden zamanlarda bu kesimlerin "bazı" talepleri ile reformcu prenslerin istekleri çatıştığında Martin Luther gibi bazı reform önderleri insani hak ve değerleri paranteze alarak prenslerin isteklerini önceliklemişlerdir. Bu çalışmada, Luther'in reform anlayışındaki eksiklik olarak görülebilecek insanî değerlerin "Martin Luther'in Güney Almanya'daki adamı" olarak anılan reformcu Johannes Brenz (1499-1570) tarafından hümanist bir şırınga ile tamamlanmaya ve dengelenmeye çalışıldığını analitik bir metod ile ortaya koymak hedeflenmektedir.

Buna göre, Brenz'in hümanist reform parametrelerini örnek ve kanıtlarıyla açmılayarak Luther reformu gibi bir "Brenz reformu"ndan söz etmenin mümkün olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, Brenz'in kilise yaşamına (kilise hiyerarşisi, sakramentler, törenler vs.) getirdiği yeni bir form ve düzenleme ile Protestanlık tarihinin en tanınmış kilise düzenleyicilerinden biri olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, Köylü Savaşları'ndaki isyancı köylüler ile aynı dönemde ortaya çıkan Anabaptistlerin acımasız şekilde cezalandırılmalarına Luther'in verdiği onaya Brenz'in karşı çıkması onun insani değerleri ilke ve prensiplerin önüne koyduğunu göstermiştir. Benzer şekilde, onun insani değerleri öncelikleğini "Türk sorunu" ya da "Yahudi sorunu" karşısındaki tutumunda da görmek mümkündür. Sonuç olarak, "Brenz reformu"nu, klasik Protestan reformuna "Hümanizm aşısı"nın vurulduğu bir model olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, Kilise, Protestanlık, Reformasyon, Brenz, Luther, Hümanizm

¹ Bu makale Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde Prof. Dr. Şevket Yavuz danışmanlığında 14.11.2022 tarihinde tamamlanan "Protestan Reformuna Hümanizm Aşısı: Johannes Brenz & Güney Almanya Reformasyonu" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

² MEB, ORCID ID: 0000-0002-6916-8624, yusuftas71@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 06/06/2024–Kabul Tarihi/Accepted: 26/07/2024

AN ATTEMPT TO RECONSTRUCTION THE LUTHER REFORM IN A HUMANIST SPIRIT: THE EXAMPLE OF JOHANNES BRENZ

Dr. Yusuf TAS

ABSTRACT

The Reformation affected European people, society, culture and history more deeply and radically when compared to Humanism and the Renaissance. Because, unlike Humanism and the Renaissance, which were limited to a limited environment with high intellectual curiosity, the Reformation, based on a historical and political background, refers to a period in which the relationship with God was rethought and the ancestral, established dominant social order was questioned. However, with the emergence of the reformation movements, at a time that "some" demands and wishes of the people clashed with the principles of the Reformation, some reform leaders including Martin Luther are criticized for prioritizing the wishes of the ruling princes by degrading human values and people's lives in a secondary or inferior position. In this study, it is aimed to show from an analytical perspective how the reformer Johannes Brenz (1499-1570), also known as "Martin Luther's man in Southern Germany", attempted to complete and balance the human values, which could be seen as a deficiency in Luther's understanding of reform, with a humanist-but-theological injection.

We believe that it is possible to talk about the Brenz reforms as exclusively as the Zwingli and Calvin's reforms. First of all, Brenz should be considered to be one of the most effective church organizers in the history of reform by transforming Church affairs (church hierarchy, sacraments, ceremonies, etc.), which are the heart of religious life, from the Catholic method to the reform faith. Many cities during the Reformation period carried out their transformation by taking the Württemberg church as an example. Another issue is that Brenz's stance should be the ideal stance of the reformers regarding the punishment of the peasants who participated in the Peasants' Wars, which were considered one of the bloodiest events of 16th century Europe, and the Anabaptists and similar people who emerged in the same period. Brenz's strong opposition to Luther's approval of the most brutal punishment of rebellious peasants or Anabaptists made him the most important representative of "humanist Protestantism". Similarly, it is known that he did not have a harsh stance against the "Turkish problem" or "Jewish problem" like Luther. In conclusion, these and similar examples show us that the 16th century reformers did not consider human values sufficiently, instead of prioritizing the fight against the Catholic Church. At this point, it should be said that Brenz is one of the few exceptions. In short, it would not be wrong to style the Brenz reforms as a model in which the "Humanism vaccine" was given to the classical Protestant reform. What we will try in this study is to reveal Brenz's humanist reform parameters with examples and proofs.

Keywords: Christianity, Church, Protestantism, Reformation, Brenz, Luther, Humanism

GİRİŞ

16. yüzyılda sosyo-ekonomik hayatta belirgin bir şekilde ortaya çıkmaya başlayan yenilenme arzusu, kendini dini ve manevi alanda da hissettirmeye başlamıştır. Buna, Katolik Kilisesi'nin tüm sınıflara yüklediği ağır vergilerin yanında, artan suistimallerinin de eklenmesiyle yeni kentli insanın öncülüğünde bireyi ön plana koyan ve dünyayı olumlayan bir yaşam şekline ve ilişkiler ağına yön veren bir inanç şeklinin –Protestanlık– ortaya çıkma arzusu artık gizlenemez bir gerçek halini almıştır³. Aynı yüzyılda Hıristiyanlık dışında sağlam bir ortak bağa sahip olmayan ve birçok ırkı barındıran Avrupa'nın güçlü bir siyasi ve dini otoriteden yoksun oluşu ve Almanya'nın ise, kent-devlet(çik)lerinden (prensliklerden) oluşan politik yapısı sonucunda reform inancı ortaya çıkmaya başlamış ve farklı ittifaklar aracılığıyla değişik bölgelerde hızlı bir yayılma sürecine girmiştir⁴. Protestanlık'ın ortaya çıkışını takip eden yıllarda baş gösteren Köylü Savaşları'ndaki (1524-1525) isyancılara ve Anabaptist harekete karşı başta Martin Luther (1483-1546) olmak üzere birçok reformcunun siyasi yöneticiler lehinde sert tavır takınmaları ve bundan güç alan prenslerin halka karşı acımasız bir katliama girişmeleri birçok reform taraftarını yeni inancından uzaklaştırmış ve reformun gelişim hızını yavaşlatmıştır. Bu noktada, Luther'in her durumda reform ilkelerine sadık kalmasından ve devletin nizamını öncelemesinden hareketle onun bir “ilke ve prensip adamı”, aynı zamanda bir “devlet reformcusu” olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Buna karşın Johannes Brenz (1499-1570), Luther'in ve prenslerin acımasızlığına karşı insani değerlerin safında yer almasıyla hem “dengeleyici” bir reform anlayışının öncülüğünü yapmış hem de bir “halk reformcusu” olduğunu göstermiştir.

1. LUTHER REFORMU

Protestanlık'ın ortaya çıkışını tam anlayabilmek için önceki yüzyıllara gitmek gerekir. Özellikle, 12. asırdan itibaren neden-sonuç ilişkisiyle birbirlerini takip eden bazı gelişmeler aracılığıyla Avrupa'nın Protestanlık'a doğru sürüklendiğini söylemek mümkündür. Bu yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan *feodal-kent* yapılaşması ve bu yapılaşmada kendini gösteren “ticari sistem” bunların başında gelmektedir. Kentlerin geliştirdiği ticaret ve ticaretin geliştirdiği yeni kentler, 12. yüzyıldan itibaren üniversitelerin kurulmasına öncülük etmiştir. Akıl ile inanç arasında uyum kurma ideasının kurumsal anlamda temsil edildikleri ilk yerler olan üniversiteler zamanla ünlü hümanistlerin yuvası ve Hümanizm'in de beşiği haline gelmiştir.

³ 16. yüzyılda birçok alanda yenilenme arzusunun varlığı bilinmekle birlikte, farklı alanlardaki bütün taleplerin din adamları aracılığıyla dini içerikle dile getirilmesinin altında, Katolik Kilisesi'nin toplumdaki en etkili kurum olarak bireyin tüm yaşam alanlarında belirleyici ve zorlayıcı olması yatmaktadır.

⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih – İlkçağlardan 1918'e* (Ankara: İmge Kitabevi, 20. Basım, 2010), 72-84.

16. yüzyılda, etkisi sınırlı olan sembolik bir imparatora sahip olan Almanya'nın fiili yönetimi çoğunlukla homojen bir yapıya sahip olmayan prenslerin elindedir. Bunlar kabaca, Alman kayzerini seçen prensler (*elektör – kurfürst*) ile bir kont (*Graf*) ve bir dükten (*Herzog*) ibarettir. Bazen bu yöneticilerin aralarındaki farklar dikkate alınmadan hepsi birden -kısaca- prens/lik olarak adlandırılır. Bunlara ek olarak, müşterek bir konsey tarafından yönetilen ve imparator/luk gücünün etkin olduğu *imparatorluk kentleri* (*Reichstadt*) de bulunmaktadır.

16. yüzyıla kadar Kilise⁵ içinde Petrus Valdis (12. yüzyıl), John Wycliff (ö. 1384) ve Jan Hus (ö. 1415) gibi belli oranda devamlılık arz eden birçok reform hareketi ortaya çıkmış, ancak sadece Luther hareketi Kilise'ye karşı başarılı olabilmıştır. Martin Luther'in Wittenberg Kilisesi'nin giriş kapısına ünlü 95 Tezini asarak (31 Ekim 1517) başlattığı kabul edilen⁶ Protestanlık, "Augsburg Barış Görüşmeleri" (*Augsburger Friedensgespräch* - 25 Eylül 1555)⁷ ile ilk defa imparatorluk ve papalık tarafından kabul görmeye başlamıştır. Luther'in klasik Katolik teolojiye ve skolastik öğretime karşı gençliğinden itibaren içinde taşıdığı şüphe üniversite eğitimi aldığı Erfurt Üniversitesi'ndeki bazı hocaların etkisiyle doku uyumsuzluğuna doğru evrilmiştir. Brenz'de de durumun farklı seyretmediğini söylemek gerekir. Onun da geleneksel Katolik inancını ve Skolastisizm'i ilk defa Heidelberg Üniversitesi'ndeki üniversite sırasında hocalar aracılığıyla sorgulamaya başladığı bilinmektedir⁸. Yeri gelmişken hem Luther'in hem de Brenz'in Hümanizm'den "fikren" etkilenseler de hiçbir zaman "fiilen" bir olarak ortaya çıkmadıkları ifade edilmelidir. Luther üniversite eğitiminden sonra girdiği manastır hayatında tanıştığı Kutsal Kitap araştırmalarından aldığı ilham ve cesaretle, Kilise uygulamalarından hoşnut olmayan her kesimden insanın –istemeden de olsa– "sözcüsü" ve papa ve Kilise karşıtı bir "eylemci" durumuna dönüşmüştür.

Luther'in temel tezi, inanç için "sadece" Kutsal Kitap'ın temel teşkil edebileceğini; insanın kurtuluşunun da amellerine veya Kilise'ye değil, yalnızca İsa'ya olan imana bağlı olduğunu savunmasıdır. Teolojik açıdan bakıldığında, Luther reformunun üç teolojik söylem etrafında şekillendiği görülür: ilki "yargılayan-cezalandıran Tanrı" anlayışından "merhametli Tanrı" anlayışına geçiş olarak formüle edilebilir (*sola Gratia*); ikincisi, kurtuluştaki amele değil, "salt iman"a (*sola Fide*) vurgu yapılır; üçüncüsü ise, dini otorite ile ilgidir; şöyle ki, Luther, Kutsal Ruh'un himayesindeki kilisenin Roma Kilisesi olmadığını; dolayısıyla Kilise'nin başı olarak papanın da "yanılmazlık" ayrıcalığına sahip olmadığını belirtir. Buna karşın Luther, otoritesi reddedilen papanın ve Kilise'nin yerine Kutsal Kitap'ı yerleştirir ve tüm Hıristiyanların da onu okuma ve anlama becerisine sahip olduğunu iddia eder (*sola Scriptura*)⁹.

⁵ Bu çalışmada anlam karmaşası olmaması için ilk harfi büyük olan 'K' ile yazılan Kilise ile Roma Katolik Kilisesi, ilk harfi küçük olan 'k' ile yazılan kilise ile Hıristiyanlık dininin hiyerarşik yapısı, inançları vs. kastedilmektedir.

⁶ Protestanlık'ın Luther'in 95 Tezi'ni Wittenberg Kilisesi'nin ana giriş kapısına asmaıyla başladığı tezinin son zamanlarda tartışılmaya başlandığının belirtilmesi gerekir.

⁷ Protestanlık'ın ilk defa resmi bir statü kazandığı bu uzlaşmanın en önemli maddesi "kral kimse din de onundur." (*Cujus Regio, Erus Religio*) ilkesidir. Buna göre, insanlar ya yöneticilerinin inancına girecekler ya da kendi inancındaki başka bir prensliğe göç edebileceklerdir. Bu madde ile aslında din özgürlüğünün insanlara değil, prenslere / derebeylere tanındığı görülmektedir. Böylece, Hıristiyanlık'ın neredeyse bugünkü biçimini aldığı bu uzlaşmanın sonucunda Alman topraklarının bağımsız ve küçük devlet(çik)ler mozayigi şeklinde parçalanmış yapısının 19. yüzyıla kadar sürmesinin resmi ve dini nedeni oluşmuştur. Aynı zamanda papalık bu tarihten (tam olarak Otuz Yıl Savaşları-1648) sonra devletleri yönetmekten vazgeçip sadece dini bir yapı olarak etkin olmak zorunda kalmıştır. Bkz.: Sander, Siyasi Tarih, 85. Öte yandan, bu uzlaşmanın gerçekleşmesi için öncülük eden prensin Johannes Brenz'in hâmesi Württemberg Dükü Christoph (bundan önce babası Ulrich de Brenz'in hâmesi idi) olduğu bilinmekle birlikte, onu buna ikna eden kişinin Brenz olduğu çok az bilinmektedir. Bkz.: Hans-Martin Maurer – Kuno Ulshöfer, Johannes Brenz und die Reformation in Württemberg (Stuttgart – Aalen: Konrad Theiss Verlag, 1970), 23.

⁸ Yusuf Taş, Protestan Reformuna Giriş – Martin Luther ve Reform İlkeleri (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2023), 6-7.

⁹ Hakan Olgun, Luther ve Reformu – Katolisizm'i Protesto (Ankara: Fecc Yayınları, 2001), 202.

Son olarak, Luther reformunun genel yapısının en özet şekliyle, teolojik görüşlerinden politik görüşlerine kadar Pavlus ve Augsutine'nin (MS 354-430) Geç Orta Çağ'da yeniden ihyâ edilmesi şeklinde ortaya çıktığını söylemek gerekir. Pavlus'un "kurtarıcı İsa Mesih" temeli üzerinde yükselen Hıristiyanlık'ın zamanla papalığın kendini "son otorite" / "son merci" (en kutsal) olarak kabul et/tir/mesi Pavlus'un inşa ettiği Hıristiyanlık ile bağlantının zayıflamasıyla sonuçlanmıştır¹⁰. Buradan hareketle, Brenz'in –ve Luther'in– reform mücadelesini Hıristiyanlık'a Pavlus'un anlayışını yeniden hakim kılabilmek olarak özetlemek mümkündür.

2. BİR REFORMCU OLARAK JOHANNES BRENZ

Hümanizm'in eğitilmiş ve soyluları etkisi altına aldığı bir dönemde Güney Almanya'nın Weil der Stadt (günümüzde *Keplerstadt*¹¹ olarak anılmaktadır) kentinde soylu bir ailenin¹² çocuğu olarak dünyaya gelen Johannes Brenz'in (1499-1570) reformcu kişiliği Almanya'da Hümanizm'in beşiği sayılan Heidelberg Üniversitesi'nde teoloji eğitimi (1514-1518) almasıyla başlamış ve ünlü Heidelberg Disputasyonu'nda (Müzakere-1518) Luther ile tanışmasıyla şekillenmiştir. Özellikle toplantı akşamı bazı arkadaşlarıyla birlikte Luther'in odasında yaptıkları özel görüşme, Brenz'in reform hayatındaki en önemli dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır¹³. O zamandan itibaren Brenz ile Luther arasında sıkı bir dostluğun kurulduğunda şüphe yoktur. İçeride nelerin konuşulduğu tam olarak bilinemesi de bu özel görüşmeye katılanların hepsinin toplantıdan birer "reformcu" olarak ayrıldıkları ve özellikle Güney Almanya'nın bu kişilerin katkılarıyla Reformasyon'un en önemli kalelerinden biri haline geldiği bilinmektedir¹⁴.

Brenz'in üniversite eğitimini tamamladıktan kısa bir süre sonra din adamı olarak görev yaptığı (1520-1522) Heidelberg'deki Kutsal Ruh Kilisesi'nde (*Heiligengeistkirche*) verdiği vaazlarından artık onun bir Lutheryan olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰ Pavlus için önemli olan hususun İsa'nın çarmıhtan sonraki dönem ve bu döneme damgasını vuran "Mesih" fikridir. Hıristiyan inancının dogmaları bu Mesih inancını temel olarak gelişip şekillenmiştir. Dolayısıyla Pavlus'un öğretilerinde tarihsel İsa'nın yaşantısına ve temsil ettiği mesaja fazlaca yer yoktur. Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Şinasi Gündüz, Pavlus – Hristiyanlığın Mimarı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 253-255.

¹¹ *Keplerstadt* ifadesi, ünlü astronom ve matematikçi Johannes "Kepler'in kenti" anlamında kullanılmaktadır. 1571 yılında Brenz'in doğduğu *Weil der Stadt* kentinde Protestan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Kepler 1630 yılında ölmüştür. Günümüzde kent "*Keplerstadt*" olarak tanınmaktadır. Bkz.: Weil der Stadt – Keplerstadt. (Erişim 27 Aralık 2020). Kepler'in düşüncesi hakkında detaylı bilgi için bkz.: Bertrand Russel, Batı Felsefesi Tarihi II – Ortaçağ, çev. Muammer Sencer (İstanbul: Say Yayınları, 1997), 28-280.

¹² Johannes Brenz'in babası Martin Hess, dedesi Hans Hess kentin hâkim ve maliyecilerindendir. Hess soyadıyla doğan Johannes, sonradan annesine ait olan "Brenz" soyadını almıştır. Bkz.: Maurer – Ulshöfer, Johannes Brenz und, 13. Bunun yanı sıra, Brenz'in soyundan geldiği bilinen Nobel edebiyat ödüllü İsviçreli yazar Hermann Hesse'nin (1877-1962) soyadının Brenz'in doğum soyadıyla aynı olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır.

¹³ Bu görüşmeye katılanlar Martin Bucer (1491-1551), Erhard Schnepf (1495-1558), Thobald Billicanus ve Johannes Brenz'dir. Bunlar sonradan Almanya'nın önde gelen reformcu – teologları haline gelmişlerdir. Bkz.: Ernst Volk, Johannes Brenz – Zeuge Biblisch – evangelischer Wahrheit und Reformator im südlichen Deutschland (Nürnberg: VTR - Verlag für Theologie und Religionswissenschaft, 2010), 7-13.

¹⁴ Martin Brecht, "Brenz und die Mitreformatoren", *Blätter für Württembergische Kirchengeschichte*, ed. Hermann Ehmer – Martin Brecht (Stuttgart: Chr. Scheufele Verlag, 2000), 133-144.

Bu onun hem günümüze kadar gelen vaaz notlarından hem de Pfalz Elektör¹⁵ Prensi Ludwig'in (yön. dön. 1508-1544) o ve birlikte görev yaptığı meslektaşı Theobald Billicanus (1490-1554) hakkında, Lutheryan fikirleri halka yaydıkları gerekçesiyle açtığı soruşturma belgelerinden anlaşılmaktadır¹⁶.

2.1. Kent Reformcusu Olarak Brenz: Schwäbisch Hall ve Württemberg Reformları

Bu soruşturma Brenz'in hayatında önemli değişikliklerin başlangıcı olmuştur. Öyle ki, onun Almanya'nın en önemli reformcularından biri olmasına giden süreç, hakkında açılan bu soruşturmadan kurtulmak amacıyla görev yapmak için başka bir bölge arayışına girmesiyle başlamıştır. Bunun üzerine, bir imparatorluk kenti (*Reichstadt*)¹⁷ olan Schwäbisch Hall yönetiminden gelen vâizlik teklifini –soruşturmanın tamamlanmasını dahi beklemeden– kabul etmiş ve hiç zaman kaybetmeden Hall'deki St. Michael Kilisesi'nde yeni görevine başlamıştır (1522). Brenz'i bu göreve atama cesareti gösteren konsey üyelerinden bir kısmının Hümanizm'den etkilenmiş ve Luther'in yeni fikirlerine ilgi duyan kişiler olduğu düşünülmektedir¹⁸.

Brenz, Schwäbisch Hall'de reform adına ortaya koyduklarıyla reform tarihine etkili bir giriş yapmıştır. Hall'e atanmasından sonraki 26 yıl boyunca oradaki reformu yöneten Brenz ilk büyük reform çıkışını 1526'daki Waihnachten (Noel) kutlamasında Ekmek–Şarap (Komünyon) ayinini Katolik ve Lutheryan usullere göre yöneterek –yani ekmek ve şarabı her iki inanç şeklinin usulüne göre dağıtarak– yapmıştır¹⁹.

¹⁵ Pfalz, merkezi Heidelberg olan ve prensinin “seçici” (*elektör / kurfürst*) olduğu bölgenin (eyalet) adıdır. “Seçici” anlamına gelen *kurfürst / elektör* sözcüğü ise, Kutsal Roma–Germen kayzerini seçen altı prensi nitelemek için kullanılmaktadır. Almanya 1356 yılında “Altın Buyruk” (*Bulle d'or*) ile bağımsız devletçiklere bölününce bu prenslerden altısına kayzeri seçme hakkı verilmiştir. Bu prensler Köln, Anjou, Bavyera, Bohemya, Saksonya ve Brandenburg prensleridir. Sonradan bu sayı artmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Halil İnalçık, Rönesans Avrupası – Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 113.

¹⁶ Volk, Johannes Brenz, 7-13.

¹⁷ Yüzyıllarca hep ayrıcalıklı birer kent halinde varlıklarını sürdüren “imparatorluk kentleri” (*Reichstadt*) hiçbir prens tarafından yönetilmeyip doğrudan kayzere bağlı kentlerdir. İmparatorluğun Schwäbisch Hall'i kendine seçmesinin bir nedeni, kentin Orta Çağ'ın zengin Alman şehirlerinin başında gelmesidir. Kent bu refahını Orta Çağların “beyaz altını” olarak kabul edilen tuz kaynaklarına sahip olmasına borçludur. Bu ekonomik canlılığın bir sonucu olarak çok az kente nasip olan bir özelliğe daha sahiptir: Darphane. Burada basılan bir madeni para olan “Heller”, tüm Avrupa'da geçerli bir paradır ve çeşitli ulusal para birimlerine dönüşmüştür. Orta Çağ'ın bu zengin kenti günümüzde bile hâlâ bu ekonomik patlamaya tanıklık etmektedir. Bkz.: Andreas Maisch, “Eine Wanderung durch die Jahrhunderte: Die Reichsstadt Schwäbisch Hall”, *Orte der Reformation – Schwäbisch Hall* (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt), 16; Andreas Maisch, “Die Salzstadt: Die harte Arbeit in den Salinen am Hall”, *Orte der Reformation – Schwäbisch Hall* (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt), 32.

¹⁸ Martin Brecht, “Brentii Ecclesia: Der Prediger von Schwäbisch Hall und seine Kirche”, *Blätter für Württembergische Kirchengeschichte*, ed. Hermann Ehmer – Martin Brecht (Stuttgart: Chr. Scheufele Verlag, 2000), 215-239.

¹⁹ Komünyon ayini, Katoliklik ile Protestanlık arasındaki en tartışmalı teolojik başlıklardan biridir. Ayrıca Protestanların kendi aralarında ayrıştığı temel teolojik konuların da başında gelmektedir. Komünyon ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Yusuf Taş, Hümanist Protestanlık – Johannes Brenz ve Reform (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022), 284-295. Brenz'in Schwäbisch Hall'de kaldığı 25 yıl boyunca yeni temeller üzerine inşa ettiği reform faaliyetlerini üç başlık altında toplamak mümkündür: (1) Kilise-Din işleri (*Kirchenwesen*); (2) Eğitim işleri (*Schulwesen*); (3) Sosyal Hizmetler (*Sozialwesen*) ile ilgili konular. Onun Schwäbisch Hall'de reform adına yaptıkları, kentin tarihinde

Onun evlenmesi ise, bir diğer reform atılımı olmuştur. Çünkü Luther'in Katharina von Bora (1499-1552)²⁰ ile evlenmesinden (1525) ilham alan Brenz, Luther ile birlikte katıldığı Augsburg Müzakeresi'nden²¹ döndükten hemen sonra, yakın arkadaşı Hans Wetzel'in dul eşi Margharethe Wetzel (Gräter) ile evlenerek hem kentin soylu aileleri arasına girmiş hem de kendisinden sonra birçok din adamının evlenmesine öncülük etmiştir (1530)²².

Ayrıca, kentte sosyal yardımların düzenlenmesine öncülük etmiş ve eğitim sisteminde iyileştirmelere gitmiştir. Hangi sosyal kökenden geldiğine bakmadan erkeklerin yanında kızlar için de zorunlu eğitimi savunmuştur. Özellikle kızlar için öngördüğü zorunlu eğitim anlayışı onun çağının ilerisinde bir reformcu olduğunun en önemli kanıtıdır. Reform tarihinin en dikkat çekici kilise düzenleyicilerinden biri olarak 1527'de ortaya koyduğu yeni Schwäbisch Hall kilise düzenlemesi ve evliliğiyle (1530) şehirdeki reformu neredeyse tamamladığı söylenebilir. Onun bir din adamı olarak evlenmesi Katolik Kilisesi ile teolojik ayrışmasının artık fiilî bir kopuşa doğru ilerlediğinin işareti olarak görülmelidir²³.

Almanya'da (ve Avrupa'da) reform inancının hızlı bir şekilde yayılmasının önüne geçmek isteyen papalığın ve siyasi otoritelerin Protestanlık'ı durdurma çabalarının sonuç vermemesi onları daha büyük tedbirler almaya zorlamıştır. Bu amaçla, Alman İmparatoru V. Karl'ın Schmalkald Birliği'ne²⁴ karşı açtığı savaşta (1547) Protestanları ezici bir üstünlükle yenmesi, Katolik tarafın Protestanlar üzerindeki üstünlüğünü pekiştirirken, Protestanlar için gerçek bir felaket olmuştur²⁵.

dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bkz.: Christoph Weismann, "Johannes Brenz, der Prediger von Schwäbisch Hall – Luthers Vorposten in Süddeutschland", Orte der Reformation – Schwäbisch Hall (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt), 39-42.

²⁰ Katharina von Bora hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Martin Treu, Katharina von Bora – Biographien zur Reformation (Wittenberg: Drei Kastanien Verlag, 2004),

²¹ Luther'i aforozla götüren resmî görüşmeler sürecinin Augsburg Müzakeresi (1530) ile başladığı söylenebilir. Brenz'in de katıldığı müzakerenin en önemli özelliklerinden biri Luther'in düşüncelerini ilk kez bir Katolik temsilci huzurunda resmî bir platformda dile getirmiş olmasıdır. Luther burada papanın özel temsilcisinin yüzüne karşı Kilise'nin otoritesini reddettiğini ve dini otorite olarak sadece Kutsal Kitap'ı tanıdığını açıkça dile getirmiştir. Bkz.: Taş, Protestan Reformuna Giriş, 53.

²² Andreas Maisch, "Die Frauen im Reformationszeitalter", Orte der Reformation – Schwäbisch Hall, (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt), 34-37. Brenz'in ilk eşi Magharethe Gräter ile ilgili az bilinen bir bilgiyi paylaşmakta yarar vardır: Anabaptist hareketin en tanınan kurucularından Melchior Hoffman (tkr. 1495 [SHA]–1543) Margharethe'nin kuzenidir. Bkz.: Maurer – Ulshöfer, Johannes Brenz und, 23.

²³ Aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Brenz'in Schwäbisch Hall kentine olan etkisinin devam ettiği görülmektedir: Örneğin, 2013 yılının Ekim ayında Hall'in sembol kilisesi olan St. Michael Kilisesi Avrupa Kültür Mirası Listesi'ne girmeye hak kazanmıştır. Buna ek olarak, Avrupa Evanjelik Kiliseler Topluluğu (GEKE), Mart 2015'te Hall kentini 17 ülke arasından *Avrupa'nın 100 reform kentinden biri* olarak seçmiştir. Bunlar Brenz'in Protestanlık'ın oluşumuna global anlamdaki etkilerinin taçlandırılması anlamına gelmekle birlikte Avrupa'da ettiği tohumların hala filizlenmeye devam ettiğinin de göstergeleridir. Bkz.: Armin Panter, "St. Michael – Von der romanischen Basilika zur gotischen Stadtkirche", Orte der Reformation (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt), 70. Schwäbisch Hall'in "reform kenti" olarak aldığı ulusal ve uluslararası ödüller ve kazandığı statülerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: "Schwaebisch Hall ist Reformationsstadt Europas", SWP (Erişim 15 Mayıs 2018).

²⁴ Bu birlik 1531 yılında Protestan prenslerin kendi aralarında siyasi birliği sağlamak amacıyla kurdukları bir ittifaktır. Bkz.: Sander, Siyasi Tarih, 87.

²⁵ Bu noktada, Augsburg Interimi'nden (*Interim*) kısaca söz etmek gerekir: İmparator V. Karl, Schmalkald Savaşı'nın ardından Protestanları Augsburg'da zorla toplayarak Augsburg Interimi'ni yayınlamıştır. Bu, Protestan ve

Kötüleşen bu durumdan Brenz ve ailesi de nasibini almıştır. İmparatorluk tarafından Brenz için çıkarılan yakalama kararı sonucunda ailesi ile birlikte Schwäbisch Hall'den kaçmak zorunda kalmaları, onların da bu sürecin travmatik etkilerini yaşadıklarını göstermektedir. Bu tür baskı ve zorbalıklar, Protestanların yaşadığı genel zorlukların bir yansıması olarak görülmelidir. Brenz beş yıl süren bu zorlu dönemde, yakın dostu Württemberg Dükü Ulrich'in (1487-1550) himayesinde Güney Almanya'nın çeşitli bölgelerinde gizli bir yaşam sürmek zorunda kalmıştır²⁶. Bu zorluklara dayanamayan ilk eşi Margharethe'nin ölmesi (18 Kasım 1548) üzerine Katharine Eisenmenger ile ikinci evliliğini yapan Brenz'in her iki eşten toplam on sekiz çocuğu olmuştur. Bundan dolayı, Schwäbisch Hall'in ilk kök atalarından kabul edilen Brenz'in Almanya'da onun soyundan gelen birçok kişinin / ailenin varlığı bilinmektedir²⁷.

Bir “kent reformcusu” olarak Brenz, Schwäbisch Hall'den sonra Württemberg Dükalığı'nda (1495-1806) reform faaliyetlerinde bulunmuştur. Brenz Schwäbisch Hall'de küçük ölçekte uygulamış olduğu reform faaliyetini Württemberg'de büyük ölçekte uygulama imkanına kavuşmuş ve hem kentin ününü hem de kendi reformcu yönünü kent sınırlarının çok ötesine taşımıştır. Bu durum bize Schwäbisch Hall'in Württemberg reformunun beşiği olduğunu göstermektedir. Württemberg eko-politik ve jeo-stratejik açılardan önemli bir noktada bulunmaktadır. Dükalığın birbiriyle sürekli çekişme halindeki iki Katolik hanedanlık arasında yer alması, onu zaman zaman her iki hanedanlık tarafından işgallere maruz bırakmıştır. Bu hanedanlıklardan biri, Katolik Habsburg Hanedanlığı (Almanya ve Avusturya); diğeri ise, Katolik Bourbon Hanedanlığı'dır (Fransa)²⁸.

Katolik taraflar arasında 1548'de yapılan görüşmeler sonucunda “geçici” doktriner bir anlaşma olarak ortaya çıkmıştır. Geçicidir, çünkü Protestanların sadece Trent Konsili (1545-1563) toplanana kadar geçici olarak Katoliklerle birlikte yaşama kurallarını düzenlemiştir. Ancak, belirtmek gerekir ki, *Interim* ağırlıklı olarak Katolik bakış açısını yansıttığı için Protestan dünyasında neredeyse hiç kabul görmemiştir. *Interim* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: G. R. Elton, *Reformation Europe 1517-1559 — The Fontana History of Europe*, (London and Glasgow: Collins Clear-Type Presse, 1963), 255.

²⁶ Ulrich'den sonra yerine geçen oğlu Christoph da Brenz'e ve ailesine kucak açmış ve babası gibi o da Württemberg reformunu ona emanet etmiştir. Bkz.: Maisch, “Die Frauen”, 35.

²⁷ Bunlar arasında Nobel edebiyat ödülü sahibi Hermann Hesse (1877-1962) ve filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) en dikkat çeken isimlerdendir. Brenz'in soyundan gelenler arasında şâir ve romancı Wilhelm Hauff (1802-1827), “Alman Anayasa Hukukunun Babası” kabul edilen Johann Jakob Moser (1701-1785), Württembergli von Mohl ailesi, Alman şâir ve politikacı Ludwig Uhland (1787-1862), 19. yüzyılda Almanya'nın en çok okunan yazarlarından Ottilie Wildermuth (1817-1877), ünlü Swabyalı (*Schwäbisch*) teolog Johann Albrecht Bengel (1687-1752) ve Bengel'in soyundan gelen ünlü Tıpçı Kretschmer ailesi, Nazi döneminde Protestan direnişin sembol isimlerinden olan teolog ve din adamı Dietrich Bonhöffer (1906-1945), Alman politikacı Klaus von Dohnanyi (d. 1928), Alman yazar ve doktor Ludwig Finckh (1876-1964) bulunmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz.: Maurer – Ulshöfer, *Johannes Brenz und*, 26- 30.

²⁸ Başka bir ifadeyle Württemberg'in Katolik Fransa ile Katolik Kutsal Roma-Germen imparatorlukları arasında “Protestan” olmaya çalışan bir bölge olması; bunun yanı sıra kargaşalıkların eksik olmaması, hatta irili ufaklı köylü ayaklanmalarının patlak vermesi oranın sosyo-ekonomik önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bkz.: Ulrich Fick, *Das Evangelische Württemberg – Gestalt und Geschichte der Landeskirche* (Stuttgart: J. F. Steinkopf Verlag, 1983), s. 17.

Reform fikrinin Württemberg'e girmesi, yaygınlaşması ve orada kök salması –neredeyse– tamamen devletin (dükalığın) desteği ile gerçekleşmesi dikkate değer bir husustur. Zira Württemberg Dükalığı bölgenin bir reform merkezi haline gelmesini Dük Ulrich ile oğlu Christoph'a (1515-1568) borçludur²⁹.

Württemberg'in reform şehirleri arasına girme sürecinde “Heidelberg Disputasyonu” önemli bir rol oynamıştır (26 Nisan 1518). Bu müzakereden sonra Luther ile odasında özel görüşmelerin hemen hepsinin Württemberg ya da komşu bölgelerden olmaları Güney Almanya'nın reforma kazandırılmasının yolunu açmıştır. Bu toplantıdan birer reformcu olarak çıkanların başında Brenz ve Erhard Schnepf (1495-1558) gelmektedir. Schnepf, Brenz'den sonra Nassau ile Kuzey Württemberg'e Lutheryan reformu yerleştiren ikinci kişidir. Luther teolojisi, Güney Almanya'da Zwingli'nin ve Karşı Reformasyon'un³⁰ ataklarına rağmen bu iki ismin faaliyetleri sayesinde başarı ile savunulabilmiştir³¹

Beş yıl süren zorlu “İnterim” döneminin kendiliğinden son bulması tüm Protestanların rahatlamalarının önünü açmıştır. Brenz'in de yakalama kararının otomatik olarak düşmüş olmasıyla Dük Ulrich hiç zaman kaybetmeden onu Württemberg reformunun başına getirmiştir (1552). Bu karar, Württemberg reformuna hem ivme kazandırmış hem de yeni bir yön tayin etmiştir. Öyle ki; bu zamana kadar Zwingli reformunun etkin olduğu Württemberg'de, bundan sonra Luther doktrini de boy gösterecektir. Schwäbisch Hall'de reform konusunda yetkinleşen Brenz, ilk olarak Württemberg'de yeni bir Lutheryan “Württemberg Kilise Modeli” (*Württembergische Kirchenordnung*) oluşturarak Württemberg reformuna sağlam bir temel inşa etmiştir (1553). Böylece hem Katolik inancın etkisini kırmış hem de Zwingli reformunun yayılmasının önüne geçmiştir. Brenz'in kaleme aldığı ve uygulamaya koyduğu Württemberg Kilise Modeli sayesinde Württemberg kenti, Protestan kentler arasında kısa zamanda bir patlamaya sahne olmuştur³².

Brenz bir konsey tarafından yönetilen İmparatorluk Kenti Schwäbisch Hall'deki çeyrek asırlık deneyiminden sonra 53 yaşının olgunluğunda tek bir yönetici (dük) tarafından yönetilen Württemberg'e geldiğinde, oranın stratejik ve coğrafi öneminin; dolayısıyla da orada zorlu görevler üstleneceğinin farkındadır.

²⁹ Fick, Das Evangelische Württemberg, 13. Buna örnek olarak Ulrich'in 1535 yılında, henüz Brenz Hall'de iken ondan Württemberg gençleri için bir kateşizm (ilmihal) kitabı yazmasını istemesi verilebilir. Bu kateşizm (*Grosse Katechismus*) reform tarihinde Luther'inkinden sonra en çok basılan kateşizm olmuş ve 20. yüzyılın başına kadar yaklaşık 850 baskı yapmıştır. Aynı zamanda, reform tarihinde Kutsal Kitap'tan sonra en çok basılan reform eserleri arasındadır. Bkz.: Christoph Weismann, Eine Kleine Biblia – Die Kateschismen von Luther und Brenz - Einführung und Texte (Stuttgart: Calver Verlag, 1985), 51-52. Württemberg Dükalığı'nın reforme edilmesinde Tübingen Üniversitesi'nin etkisini de dikkate almak gerekir. Dükalığın kurucusu Eberhard (ö. 1496), Württemberg dükü olmadan önce henüz Tübingen kontu iken Tübingen Üniversitesi'ni kurarak (1477) bölgenin akademik ve dinî gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Başlarda geç skolastik teoloji eğitimi verilen üniversite, Ulrich döneminde Luther reformunun basilica birkaç merkezinden biri haline gelmiştir. Bkz.: Fick, Das Evangelische, 13-15.

³⁰ Karşı Reformasyon hakkında bkz.: 31. dipnot.

³¹ Volk, Johannes Brenz, 13; wkgo.de, Württembergische Kirchengeschichte Online, (Erişim 30 Kasım 2020).

³² Volk, Johannes Brenz, 111.

Hall’de bir konseyin yönetimi altında başardıklarının daha fazlasını Württemberg’de tek bir yöneticinin desteğiyle daha kolay bir şekilde başarmıştır. Württemberg’de ortaya koyduğu kilise düzenlemesi onu tüm Almanya’nın Protestan prensleri tarafından aranılan biri haline getirmiştir. Orada Melanchthon ile birlikte kaleme aldıkları Württemberg İnanç İtirafnâmesi, adının Avrupa’nın tüm Protestanları tarafından yüzyıllarca saygı duyulan bir itirafnâme yazarı olarak Hıristiyanlık tarihine geçmesini sağlamıştır³³.

2.2. İtirafnâme Yazarı ve Kilise Düzenleyicisi Olarak Brenz: Württemberg itirafnâmesi (Confessio Virttembergica) ve Württemberg Kilise Modeli

Avrupa’da reform ayrışmasının yaşandığı 16. yüzyılda gerçekleşen Trent Konsili (1545-1563), Katolik Kilisesi’nin en önemli konsillerinden biridir. Konsil Katolik Kilisesi’nin örgütsel yapısını düzenlemiş, dinî uygulamaları standartlaştırmış ve Katolik öğretisini yeniden vurgulayarak çıkardığı kararlar ve ilan ettiği kanunlar ile Katolik inancının günümüze kadar aktarıldığı şeklini büyük ölçüde belirlemiştir. Ayrıca, Protestan Reformu’na karşı cevap niteliğinde olan kararlar alarak Kilise’nin iç reformunu (Karşı Reformasyon) da belli oranda gerçekleştirmiştir³⁴.

Ülkesindeki din ayrışmasını sona erdirmeye amacında ve kararlılığında olan İmparator V. Karl bu konsile Protestanları da davet etmiş, ancak Brenz’in de içinde olduğu birçok reformcu din adamı, bu davetin gerçekten adil bir diyalog ortamı sunmayacağını düşünerek konsile katılmayı reddetmişlerdir. Çünkü onlar, konsilin sadece Katolik Kilisesi’nin çıkarlarını korumak için tasarlanmış olduğuna, dolayısıyla Protestanların sesinin konsilin kararlarında yeterince yankılanmayacağına inanıyorlardı. Buna karşın, birçok Protestan yerel siyasi otorite, İmparator V. Karl’ın baskısından korunmak için Trent Konsili’ne temsilci göndermek zorunda kalmıştır. Bu, imparatorun taleplerine uygunluk göstermek ve potansiyel siyasi sonuçlardan kaçınmak için yapılmış bir adım olarak görülmüştür.

³³ Volk, Johannes Brenz, 111.

³⁴ Luther’in başlattığı reform sürecinde Katolik din adamları Luther’in eleştirilerine bazen savunmayla bazen de karşı suçlamalarla yanıt vermişlerdir. Ancak bazı Katolik din adamları hümanistlerin ve reformistlerin eleştirilerinden hareketle kendi içlerinde bir “ıslah hareketi”ne girişmenin zaruri olduğuna kanaat getirmişlerdir. Trent Konsili ile başlayan ve Otuz Yıl Savaşları’nın bitişiyle (1648) son bulan bu yenilenme süreci “Karşı Reform/asyon” (*Contra-Reformation*), “Katolik Reformu”, “Katolik Uyanışı” gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Bu dönemde, Katolik inancının resmi dogmalarını savunma çabalarında Dominiken Tarikatı’nın ön saflarda olduğu görülmüştür. Bkz.: Saliha Esen, “Karşı Reform Hareketi ve Dominikenler”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 20/52, (2017), 111-130. Ayrıca, Trent Konsili, Luther’in de 95 Tez’inin de gerekçesi olan endüljans gibi uygulamaları kaldırırsa da reform hareketini “sapkın” olarak mahkum etmiş ve ona “temelden” karşı çıkmıştır. Bu da Protestanları daha fazla Katolik karşıtı haline getirmiştir. Bkz.: Jaques Waardenburg, “Reform” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/530-532. Karşı Reformasyon (*Contra-Reformation*) konusunda ayrıntılı bilgi için Hans J. Hillerbrand, “Reformation” maddesinin içinde ‘The Catholic Reaction’ bölümüne; *Encyclopedia of Religion* –2. edisyon– , 11, Thomson Gale, +Münich 2005, ss. 7663-7665 sayfaları arasına ve Esen’in “Karşı Reform Hareketi ve Dominikenler” adlı makalesine (111-130) bakılabilir.

Bunun üzerine, Württemberg Dükü Ulrich Brenz'in başkanlığında bölgenin önde gelen teologlarından oluşan bir grubu konsile göndermeye karar verir³⁵. Brenz'in liderliğindeki bu gruptan beklenen, genel olarak Protestan inancını, özel olarak da “Württemberg inanç İtirafnâmesi”ni konsil önünde en iyi şekilde sunmak ve gelen eleştirileri de Kutsal Kitap’a uygun biçimde yanıtlayarak inançlarının tanınmasını sağlamaktır³⁶.

Ancak bunun öncesinde Dük Ulrich, Brenz ve Philipp Melanchthon’u (1497-1560) konsilde Württemberg’i temsil etmeleri için göndereceği heyetin hazırlık çalışmalarını yürütmek üzere görevlendirmiş ve onlardan konsilde sunulmak üzere Württemberg’e ait bir inanç itirafnâmesi hazırlamalarını istemiştir. Brenz ve Melanchthon öncülüğünde hazırlanan ve Reformasyon’un felsefesini ve prensiplerini özlü bir şekilde ifade eden itirafnâme, Hıristiyanlık’ın temel esaslarını 32 başlık altında reformcu bir perspektifle yeniden gözden geçirmiştir. Dönemin dini anlaşmazlıklarının gürültülü ve ahenksiz ortamında dikkat çekici bir ses olarak öne çıkan bu bildirge, “Württemberg İman İkrarı” (*Confessio Virtembergica*) olarak Württemberglilerin reform anlayışını ve kilise düzen ve organizasyonunu yüzyıllarca belirlemeye devam etmiştir³⁷. Bununla birlikte, Württemberg reformuna insani değerlerle yüklü sarsılmaz bir temel oluşturarak Württemberg’i reform kentleri arasında öne çıkarmış ve kendisinden sonra ortaya çıkan itirafnâmelere de örnek olmuştur. Dük Christoph bu İtirafnâmeye dayanarak yayınladığı bir ferman ile Württemberg’de Messe’yi (Katolik komünyon ayini) yasaklamış ve böylece Württemberg reformunun bütünüyle tamamlandığını resmi olarak ilan etmiştir (30 Haziran 1552)³⁸.

Konsilin başlamasıyla birlikte Brenz’in şüphelerinde haklı çıktığı anlaşılmıştır. Çünkü hiçbir oturumda Württemberg delegasyonuna inançlarını sunmalarına izin verilmemiştir. Bunun üzerine, Württemberg delegasyonu bilinçli bir şekilde sahnelendiğini düşündükleri "konsil tiyatrosu" devam ederken Brenz’in ısrarı sonucunda konsili terk etme kararı almıştır (17 Nisan 1552). Öte yandan, konsil Protestanları da ilgilendiren konularda tek taraflı kararlar alarak onların itirazlarını reddetmiş ve Katolik Kilisesi’nin Reformasyon ile ilgili tutumunu netleştirmiştir. Bu kararlar, taraflar arasında bir uzlaşma veya yakınlaşma sağlamak yerine, Katolik ve Protestan inanç sistemleri arasındaki uçurumun daha da derinleşmesine ve ihtilafların bugüne kadar sürmesine neden olmuştur³⁹.

³⁵ Brenz’e bu davet yapıldığında henüz imparatorluk yakalama emrinin kalkmamış olması; buna rağmen Brenz’in bu daveti kabul etmesi, onun reform inancına olan sarsılmaz bağlılığının bir göstergesidir. Bkz.: Volk, Johannes Brenz, 108.

³⁶ Trent Konsili’nin Protestanlar için ne anlama geldiği hakkında detaylı bilgi için bkz.: Martin Brecht, “Abgrenzung oder Verständigung. Was Wollten die Protestanten in Trient”, *Blätter für Württembergische Kirchengeschichte*, ed. Hermann Ehmer – Martin Brecht (Stuttgart: Chr. Scheufele Verlag, 02000), 147-149.

³⁷ Volk, Johannes Brenz, 109.

³⁸ Volk, Johannes Brenz, 111; Brecht, “Abgrenzung”, 147-149.

³⁹ Brecht, “Abgrenzung”, 147-149. Konsilin çeşitli oturumlarında Katolik Kilisesi, Reformasyon ile ilgili bir dizi karar almıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Sakramentler, Protestanların iddia ettiği gibi iki değil, yedi tanedir.

Bunun yanı sıra, Brenz'i reform dünyasında öne çıkaran önemli bir husus da onun Württemberg Kilisesi'ni reformcu bir ruhla yeniden düzenleyip organize etmesidir. Brenz'in ortaya koyduğu dini yaşamdaki değişiklikler ve Württemberg Kilisesi bünyesindeki yeni düzenlemeler Württemberg'in reform kentleri ve Avrupa'daki kilise uygulamaları arasında bir rol model haline gelmesini sağlamıştır. Chrostopf'un 1559 yılında "Württemberg Kilise Modeli" başlığıyla yayınlarken taçlandırdığı bu belgede Brenz ekonomik, sosyal, eğitim ve dini alanlarda yapılması gereken yenilikleri kendi bakış açısıyla özetlemiştir. Bu modeldeki en önemli yeniliklerden biri, kilise meselelerinde söz sahibi olacak bir "Kilise idaresi"nin (*Kirchenrat*) veya diğer bir deyişle "Protestan yönetim idaresi"nin (*Konsistorium*) kurulmasıdır⁴⁰. Bu sayede kilise işleri daha bağımsız bir yapıya kavuşarak yönetime daha fazla katılım sağlanmış ve böylece kilise ve devlet arasındaki ilişkilerin dengeye oturtulma süreci ivme kazanmıştır⁴¹.

Brenz'in Württemberg Kilisesi'ne kazandırdığı açık ve ilham verici yeni özellikler Almanya'daki reformist kilise yapısını uzun yıllar boyunca etkilemiş ve şekillendirmiştir. Brenz ya bizzat seyahat ederek ya da en yakın dostu, meslektaşı ve yardımcısı Jakob Andrea'yı⁴² göndererek bu modelin tüm Almanya topraklarında yayılması için aktif bir çaba göstermiştir. Kısaca söylemek gerekirse, onun Württemberg Kilise Modeli ve Württemberg İnanç İtirafnâmesi, Württemberg kilisesini Protestan dünyada beklenenden daha fazla bir etki yaratmasına yol açmış ve kendisinden sonra reform inancına katılan kentlere de güçlü bir rol model olmuştur.

-
2. Komünyon ayiniyle ilgili reformist görüşlere ait tüm yorumlar reddedilmiştir.
 3. Ayinler, reformistlerin öngördüğü şekilde yerel dillerle değil, Latince yapılmalıdır.
 4. Kurtuluş teolojisinde Luther'in "sola Scriptura" ilkesi yetersizdir; kilise tarafından "korunmuş gelenekler" ve "faydalı işler" ("salih amel") de gereklidir.

Etkileri yaklaşık 100 yıl sonra ortaya çıkmaya başlayan konsilden sonra Katolik Kilisesi ruhanilik ve dini tarikatların atılım gösterdiği yeni bir döneme girmiştir. Ortaya çıkan bu yapı, mevcut ilke ve temellerini II. Vatikan Konsili'ne (1960) kadar korumayı başarmıştır. Bkz.: Ubeydullah Gördebil, Trent Konsili (1545-1563), Hıristiyan Teolojisindeki Yeri Ve Önemi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 81-84. Başka bir ifade ile konsilin Protestanları ilgilendiren önemli sonuçlarından biri Katolik Kilisesi'nin gelecek dört yüz yıl için Protestanlara verdiği bir yanıt niteliği taşımasıdır. Bkz.: Sebastian Schmidt, Was stimmt? Reformation – Die Wichtigsten Antworten (Freiburg - Basel – Wien: Herder,), s. 81.

⁴⁰ Maurer – Ulshöfer, Johannes Brenz und), 200. Yenilenen alanlara örnek olarak şunlar verilebilir: Eğitim alanında üniversite dahil her kademe eğitim; adli olarak yargıçlar, mahkemeler; dini olarak ayinler, kilise yönetimi, teftiş ve manastırlar; bunun yanında, sosyal refah, evlilik ve finans işleri baştan sona yenilenmiştir. Bkz.: Weismann, Eine Kleine Biblia, 51-52.

⁴¹Leo bw, Landeskunde entdecken online, "Württembergische Kirchenordnung", :https://www.leo-bw.de/detail/Detail/details/DOKUMENT/lmw_museumsobjekte/2863/Die+Gro%C3%9Fe+w%C3%BCrttembergische+Kirchenordnung+von+Herzog+Christoph+1559 (16. 12. 2020).

⁴² Jakob Andrea (1528-1590); Tübingen Üniversitesi'nin rektörlerindedir (1562). Württemberg doktrini ve Württemberg Kilise Düzeni'nin en başarılı "elçisi" olarak kabul edilir. Yetenekli bir teolog, "beliğ" bir arabulucu ve iletişim ustası bir reformcu olduğu söylenir. Christoph ve Brenz onu bu özelliklerinden dolayı birçok kente ve ülkeye reform çalışmalarında "Württemberg doktrini"nin ve "Kilise Düzeni"nin bir temsilcisi olarak göndermişlerdir. Aynı zamanda, Alman reformunda Württemberg modeline dayalı bir kilise yapısının kurulmasında Brenz'den sonraki etkili reformcudur. Bununla birlikte, Luther sonrası dönemde Melancthoncu doktriner "sapmalar"la mücadelesiyle de ön planda olmuştur. Bkz.: Maurer – Ulshöfer, Johannes Brenz und, 199; Fick, Das Evangelische Württemberg, 32.

Sonuçta, Württemberg Kilisesi'nin manevi babası ve mimarı kabul edilen Johannes Brenz 1570'de öldüğünde kendisinden sonra hiç kimseye nasip olmadığı kadar Württemberg Kilisesi'ni şekillendirmiş ve Württemberg devletinin ise en parlak dönemine girmesine öncülük etmiştir⁴³.

Bu bölümü sonlandırıp Brenz'in Luther reformunu değerlerle yeniden yorumladığı örneklere geçmeden önce, onun doktrin olarak içine girmediği, ancak çevresinde dolandığı Hümanizm'e bakışına kısaca bir göz atmak yararlı olacaktır.

3. BRENZ VE HÜMANİZM

Geç Orta Çağ'da yeni gelişmeye başlayan kent kültüründe yetişen insanlar için skolastik dünyanın çizdiği çerçeve yetersiz kaldığından “ilk hümanistler” bu eksikliğin kendi Grek ve Latin köklerini “yeniden” ortaya çıkarmakla giderilebileceğini düşündüler. Çünkü bu insanlar, Orta Çağ Hıristiyan düşüncesinde eksik olanın insani düşünce ve değerler olduğuna ve bunların da bahsedilen bu köklerde bulunabileceğine inanıyorlardı⁴⁴.

Papaları ve imparatorları bile etkisi altına alan ve “Hümanizm'in prensi” olarak anılan Rotterdamlı Desiderus Erasmus (ö. 1536), Avrupa'da Hümanizm denince akla ilk gelen kişidir. Erasmus Hümanizm'in amacını Hıristiyanlık'ı yüzyıllar içinde yosunlaşmış hurafelerden arındırmak ve Kilise'yi de maruz kaldığı yozlaşmadan kurtarmak (“slah”) olarak ifade eder. Bu amaçla, ilk olarak Grek ve İbranî filolojilerinin de yardımıyla Kutsal Kitap üzerine çalışmalar yapmıştır. Buradan hareketle, Hıristiyanlık'ı anlamının en önemli yolunun Hümanizm'den geçtiğini belirterek bunun da ancak Hıristiyanlık'ın “öz”üne inilerek gerçekleşeceğini savunur. Hıristiyanlık'ın özünde ve temelinde sadece Tanrı Kelamı'nın olması gerektiğinden dolayı, onun yanında ya da ona denk başka herhangi bir kişi veya kurum olamaz. Bu öz ve temel in saflığı havarilerin ve ilk Kilise Babaları'nın⁴⁵ yorumlarından başka hiçbirşeyle bozulmamalıdır⁴⁶.

⁴³ Fick, Das Evangelische Württemberg, 32.

⁴⁴ Hümanistler tarafından bu amaca dönük olarak “klasikler”i (antik Grek ve Latin metinler) orijinal haliyle yeniden keşfetmek en büyük hedef olmuştur. Bunun için filolojinin de yardımıyla geliştirilen bir eleştiri / kritik metodu ile yeniden keşfedilen klasiklerin rehberliğinde Orta Çağ'ın bütün değerleri gözden geçirilmiştir. Bu değerlerin başında Hıristiyanlık'ın temelini oluşturan kutsal metinler gelmektedir. Bkz. F. C. S. Schiller, “Humanism”, Encyclopedia of Religion and Ethics (Edinburgh, 1981), 6/830-835.

⁴⁵ Kilise babaları; 2-6/8. yüzyıllar arasında yaşamış olan ve yazıları Hıristiyanlık konusunda bir “norm” olarak kabul edilen erken dönem yazarlarına verilen isimdir. Bu kişilerin amacı genel olarak Hıristiyanlık'ın dogmalarını putperestliğe ve Gnostiklerin saldırılarına karşı korumak olmuştur. En önemli temsilcisi Augustine'dir (MS 354-430). Hıristiyanlar tarafından Pavlus'dan sonraki en etkili Hıristiyan olarak Augustine kabul edilmektedir. Bkz.: Ahmet Cevizci, Ortaçağ Felsefe Tarihi (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 32.

⁴⁶ Erasmus, konuyla ilgili olarak arkadaşı Thomas More'a (tkr. 1478-1535) ithâfen *Deliliğe Övgü - Praise of Folly* (*Morias enkomion seu laus stultitiae*) adlı eserini kaleme almıştır (1509 / 1511). Hiciv türündeki bu eserde iki temel görüş egemendir: birincisi, “gerçek bilgelik deliliktir”; ikincisi ise, “gerçek delilik, kendini bilge kabul etmektir”. Erasmus bu eserde din adamlarının zaafalarını (*foibles*), başarısızlıklarını ve yozlaşmalarını alaycı ve sert bir şekilde eleştirmektedir. Bkz.: W. W. Wilkinson, “Renaissance”, New Catholic Encyclopedia (Palatine: Jack Heraty & Associates, Inc., 1981), 12/344-352.

Erasmus bu doğrultuda inşa ettiği Hıristiyanlık'ın kurtuluş anlayışını sadece İsa'ya ve onun ilahî yönüne inanmayla ilişkilendirir (İmanla kurtuluş). Ona göre inanç, Kilise'ye bağ(ım)lı olmadığından, ancak Tanrı lütfunun eseri olduğundan inanan bir kişinin vicdanı Kilise emirlerinin üzerinde olmalıdır. Bu bağlamda, kul ile Tanrı arasında herhangi bir aracılığın olmayacağını, dolayısıyla Kilise'nin "kutsallaştırıcı" (*sakramental*) ayinlerinin de sadece birer sembol olduğunu belirtir⁴⁷. Luther'in çıkışıyla birlikte reformistlerin hümanistlerle görüşlerindeki paralellikler dikkat çekicidir. Hümanizm'in *Greko-Roman* kaynaklara dönüş fikri Protestan Reformu'na kutsal metinlerin "norm" kabul edilmesi olarak; İsa Mesih merkezli (*Christocentric*) Hıristiyanlık'a vurgusu da Yeni Ahit'in "ideal" bir dini yaşam biçimi olarak yansıdığı söylenebilir. Buradan hareketle, Erasmus gibi bazı hümanistleri reform hareketinin öncüleri olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır⁴⁸.

16. yüzyıl reform yüzyılı olarak kabul edilirken, Hümanizm'in zayıflama sürecine girmesi sürpriz olmamıştır. Luther'in çıkışı hümanistleri Protestanlık ile Katoliklik arasında hayati bir ikileme sokmuştur: Ya eleştirdikleri eski inançlarına geri dönecekler ya da bundan sonra Luther ile hareket edeceklerdir. Bu dilemma arasında kalan Erasmus'un da içinde olduğu birçok hümanist reform inancına geçmek yerine Katoliklik'te kalmayı tercih etmiştir⁴⁹. Ayrıca, Hümanizm'in, fikirlerini "sıradan" insanlara aktaran Brenz gibi vâizlerden yoksun oluşu, onun insanlar arasında yaygınlaşamayıp sadece eğitilmiş kesimlere özgü bir entelektüel uğraş olarak kalmasına, dolayısıyla zayıflamasına neden olmuştur. Böylece, zaten reform teolojisinde "ruhen" varlığını sürdürmekte olan Hümanizm'in zamanla doktrin olarak ortadan kalkmasının yolu açılmıştır.

Yeni dünyanın ayak seslerinin duyulduğu 16. yüzyılda Almanya'yı en çok etkileyen üç önemli şahsiyetten biri Martin Luther ise, diğerleri "Hümanizm'in prensi" Desiderus Erasmus ile "Luther'in yoldaşı" Philipp Melanchthon'dur (1497-1560). Brenz'in Heidelberg Üniversitesi'ndeki öğrencilik yıllarından tanıştığı Melanchthon felsefenin önemli bir temsilcisi olduğu kadar Protestanlık'ın "Luther'den sonraki ikinci adamı"dır. Luther reformunun "sıradan" insanlar arasında yayılması Brenz gibi vâiz reformcular tarafından üstlenilmiş olmasına karşın felsefeci, teolog, din adamları gibi entelektüeller ile soylular arasında yaygınlaşması daha ziyade Melanchthon'un bir başarısı olarak görülmüştür⁵⁰. Dolayısıyla, Luther reformunun "entelektüel lideri" ve "ilk sistematik teoloğu" olarak kabul gören Melanchthon olmadan Luther'in başarısını düşünmek imkansızdır.

Luther reformunun iki sembol ismi olan Brenz ve Melanchthon başlarda sıkı dost olmalarına rağmen, Luther'in ölümünü takiben reformun bayrağını ve sözcülüğünü

⁴⁷ Erasmus, yaşadığı dönemde her kesimden takdir görmüştür. Seküler ya da klerikal birçok kişi Erasmus'un çekim merkezine girmiş, hatta krallar ve papalar bile onu görebilmek için ayağına kadar gitmişlerdir. Bkz.: Wilkinson, "Renaissance", 344-352.

⁴⁸ İncelik, Rönesans Avrupası, 167.

⁴⁹ İncelik, Rönesans Avrupası, 161 -163.

⁵⁰ Wilhelm Pauck (ed.), Melanchthon and Bucer (Philadelphia: The Westminster Press), 5-14.

Melanchthon'un devralmasıyla bu dostluk yara almıştır⁵¹. Şöyle ki; Brenz, Luther'in ölümünden sonra onun halefi olan Melanchthon'a komünyon ayinini Zwingli'nin sembolik-mecazî yorumuna yaklaştırdığı gerekçesiyle şiddetle karşı çıkmış ve bu durumu Luther reformu için bir eksen kayması ve "kurucuya ihanet" olarak değerlendirmiştir. Üstelik bundan sonra Melanchthon'u hareketin lideri olarak tanımayacağını da açıkça beyan etmiştir⁵². Öte yandan, Brenz'in Protestanlık'ın sıradan insanlar arasında yaygınlaşması ve kök salmasında Erasmus ve Melanchthon'dan daha etkili olduğu düşünülmektedir.

Brenz üniversite yıllarında tanıştığı Hümanizm sayesinde geleneksel Orta Çağ Hıristiyan doktrininin kendisini tatmin etmediğini; öte yandan, Hümanizm'in de kendi arayışına cevap veremeyeceğini kısa zamanda fark etmiştir. Bu da onun sistematik felsefe olarak Hümanizm ile organik bağ kurmaktan kaçınmasına yol açmıştır. Brenz, Marburg (1529) ve Augsburg Görüşmelerindeki (1530) Luther'in safında gösterdiği üstün performans sayesinde neredeyse tüm Alman topraklarında tanınan bir reformcu-teolog haline geldiğinden dolayı Erasmus'un (ö. 1536) Brenz'den (ö. 1570) haberdar olduğu, ondan övgüyle söz ettiği bilinmekle birlikte, ikisinin yüz yüze görüştiklerine dair –henüz– elimizde kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Brenz ise Erasmus'a çok saygı duymakla birlikte, onun felsefesini bir bütün olarak benimsemediği gibi yaratıcı bir şekilde işleyip geliştirememiştir. Aralarındaki ilişkinin Brenz'in onun fikirlerinden etkilenmesiyle sınırlı kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır⁵³.

4. LUTHER PROTESTANLIK'INA BRENZ AŞISI

Luther'in çıkışıyla birlikte Katoliklik ile Protestanlık arasında kalan birçok hümanistin Katolik kalmayı tercih ettiğini söylemiştik. Brenz ise, Katolik olarak başladığı bu yolculuğu Hümanizm'in çevresinde dolanarak Luther'in yanında tamamlamıştır. Ancak reformda derinleştikçe üstadı Luther'in bazı konulara yaklaşımı ile reformcu prenslerin savunmasız insanlara karşı sert tutumlarından rahatsızlık duymuş ve bunları da onların yüzlerine karşı açıkça ifade etmekten çekinmemiştir. Bu da onun Luther reformundaki ayrıcalıklı yerini göstermesi açısından önemlidir. Şimdi bu ön bilgiler ışığında, Brenz ile Luther'in reforma bakışlarındaki farklılıklara kısaca temas edilecektir. Bu farklılıkların temelini Reformasyon'un da siyasi yönünü belirleyen "dünyevi otoriteye itaat" ilkesi oluşturmaktadır.

⁵¹ Reform tarihi Brenz ile Melanchthon'un dostluğundan önemli eserler kazanmıştır. Bunların başında, birlikte kaleme aldıkları *Württemberg İtirafnamesi* (1552) gelmektedir. Diğer bir önemli eseri ise, 1526 yılında Türkler hakkında yazdığı *Türkler Hakkında Risale (das Türkenbüchlein)* adlı çalışmasıdır. Bu eseri Brenz yazıya dökmüş, ancak Melanchthon yeniden gözden geçirip bastırmıştır. Bunlar dışında, bir başka eseri ise Augsburg Görüşmesi'nden sonra yine birlikte yazıya döktükleri *Augsburg İtirafnamesi*'dir (1530). Günümüzde bile geçerliliğini koruyan ve Protestanlık'ın "temel inanç esaslarından kabul edilen bu eser, Brenz ve Melanchthon ilişkisinin reform tarihine en önemli katkılarından biridir. Bkz.: Maurer – Ulshöfer, Johannes Brenz und, 18.

⁵² Maurer – Ulshöfer, Johannes Brenz und, 18.

⁵³ Ernst Bizer, "Erasmus und Württemberg: Die Beziehungen des Reformators Johannes Brenz zu Erasmus von Rotterdam", *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*, (1959), 18/191-214.

4.1. Protestanlık'ın Siyasi Otoriteye İtaat İlkesi ve Brenz

Reformcuların faaliyetlerini büyük oranda yerel siyasi otoritelerin (prens, dük, kont, vs.) gölgesinde gerçekleştirdikleri bilinen bir husustur⁵⁴. Bu konuda Yeni Ahit'in Pavlus yorumunu ve Augustine doktrinini takip eden Brenz (ve Luther) Pavlus'un "kutsal devlet" anlayışının klasik bir örneğini sunarak Kilise'den aldığı yetki ve otoriteyi "Tanrı-Kral" formatında dünyevi-siyasi yönetime bırakmıştır. Buna göre, siyasi yöneticilere karşı gelmek Tanrı'ya isyan olarak yorumlanmıştır. Brenz, kendi ifadesiyle, "yönetici makamında bir Türk bile bulunsa" mevcut siyasi otorite kaynağını Tanrı'dan aldığından her Hıristiyan'ın ona itaat etmekle –bazen kabullenmek zor olsa da– yükümlü olduğunu belirtmektedir. Aksi takdirde, ortaya çıkacak olan kaos ve kargaşa ortamında Tanrı'yı aramak sonuç vermeyecektir. Çünkü İncil'in isyan gibi Tanrı tarafından men edilen yöntemlerle korunmaya çalışılması durumunda, İncil ve Tanrı iradesi güvence altına alınamayacaktır⁵⁵. Nispeten yeni olan bu yaklaşımın yaygınlaşmaya başlamasıyla toplumsal hayata yön veren din adamı sınıfı (*clericus*), yerini dünyevi sınıfa (*secular*) bırakmaya başlamış ve sekülerleşmeye giden yola bir taş daha döşenmiştir⁵⁶.

Siyasi otoriteye itaatin gerekliliği düşüncesinin belirgin bir şekilde tezahür ettiği olay reform dönemi Avrupası'nda kalıcı izler bırakan Köylü Savaşları'dır (1524-1525). Her Hıristiyan âmirlerine itaat etmekle yükümlü olduğundan çiftçiler-köylüler prenslerine karşı isyan edemezler. Buna rağmen, isyanlar başladığında hem Brenz'n hem de Luther'in bu isyanları destekledikleri bilinen bir husustur. Ancak ilerleyen zamanlarda isyanın liderliğini Thomas Münzer (1490-1525) gibi radikal tiplerin ele geçirmesiyle her ikisi de taraf değiştirerek prenslerin safında yer almışlardır.

⁵⁴ Luther'in prenslerle ilişkisine en iyi örnek Saksonya Seçicisi (*Kurfürst / Elektör*) "Bilge Prens" III. Friedrich'dir (yönetim dön. 1486-1525). Kendisi Luther'in reform hikayesinin başladığı dönemde hem onun hem de reformun geleceği adına reform tarihinde Luther'den sonra "o olmasaydı Reformasyon gerçekleşmeyebilirdi." denilecek kadar önemli bir prestir. Luther onun koruması altındayken hem kralın yakalama emrinden kurtulmuş hem de ona ait Wartburg Şatosunda İncil'i Latince'den Almancaya çevirmiştir. Dönemin Alman İmparatorluğu'nda kraldan sonraki en kudretli prens olarak bilinen Friedrich, hem papaların hem de imparatorların itibar ettikleri bir kişiliktir. Zekası, kurnazlığı ve parasıyla onların seçiminde önemli roller oynamıştır. Friedrich'i Luther'in isyanını desteklemeye sevk eden motivasyonun, onun bu denge siyasetine verdiği önem olduğu kabul edilmektedir. Başka bir ifade ile Friedrich'in bu denge siyaseti için Luther'i bir koz olarak kullandığını söylemek mümkündür. Öte yandan, ölüm döşegindeyken Luther'in reform inancına geçtiğine dair bir görüş varsa da kanıtlanamadığından henüz bir "söylenti" seviyesinde kalmıştır. Genel kanaat onun Katolik olarak öldüğü yönündedir. Bkz.: Deutsche Biographie, "Friedrich III. der Weise", <https://www.deutsche-biographie.de/sfz35638.html#ndbcontent>, "Friedrich der Weise" (11.05.2021);

Mareike Pohl, "Luthers Beschützer: Ein Fürst wie ein Murmeltier", *Geschichte* (Augsburg: 2016), 58-59 [Spezial/Özel Sayı: Menschen – Ereignisse - Epochen].

⁵⁵ Andreas Maisch, "Die Ordnung der Evangelischen Kirche in Hall", Johannes Brenz 1499 – 1570 Prediger - Reformator – Politiker, ed. Isabelle Fehle – Stadt Schwäbisch Hall (Schwäbisch Hall, 1999), 75. Brenz ve Luther siyasi otoriteye itaat prensibini oluştururlarken, Almanya'nın yerel monarşik siyasi yapısını dikkate alarak oluşturmuşlardır.

⁵⁶ Dieter Haas vd., *Martin Luther – Freigeworden durch den Glauben Im Risiko der Freiheit* (Schwarzwald: Ernst Kaufmann Verlag, 1980), s. 10.

Gelinen noktada, Luther ile Brenz isyancıların kırmızı çizgiyi aştıkları konusunda hemfikir olmakla birlikte, Luther –Brenz’den farklı olarak– onların durdurulmalarının Tanrı’nın buyruğu olduğunu; bunun için de gerekirse en ağır şekilde cezalandırılacaklarını savunmuştur⁵⁷.

Luther’in bu sert tutumundan güç alan prensler, köylülere karşı acımasız bir katliama giriştiklerinde Brenz halkın isyanda sınırı aştığını, dolayısıyla cezalandırılacağını kabul etmiş; ancak yöneticilerin de cezalandırmada aşırıya kaçtıklarını belirterek köylülerin idam edilmelerine açıkça karşı çıkmıştır. Brenz burada kendinden beklenildiği gibi davranmış ve Luther’in keskinliğini ve sertliğini dengelemeye çalışmıştır. Bu davranışıyla birçok insanı ölümden kurtaran Brenz’in halk arasındaki popülaritesi de iyice artmıştır⁵⁸. Onun temel mottosu, hiçbir ilke ve prensibin Tanrı’nın vermek istediği mesajın önüne geçemeyeceği yönündedir.

Brenz’in dengeli ve ılımlı yaklaşımını “heretik” olarak damgalanan Anabaptistler’in cezalandırılmalarında da görmek mümkündür. Anabaptistlerin “bebeklerin vaftiz edilebileceği” inancına karşı çıkan Brenz, vaftizi bilinçle yapılması gereken bir sakrament olarak ele almış ve bilincin inancın temel şartı olduğunu dile getirmiştir⁵⁹. Ancak Anabaptistlerle yapılan mücadelede, onların heretik olarak damgalanıp ölümlerine cezalandırılmaları konusunda Luther Katolikler ile fikir birliği içinde olmasına rağmen Brenz, Luther’den farklı olarak, ölüm cezasına karşı çıkmıştır⁶⁰.

“Cadı avı çılgınlığı” olarak adlandırılan davalarda da Brenz’in yaklaşımı farklı olmamıştır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, 15. yüzyıldan itibaren 18. yüzyıla kadar Avrupa kıtasında etkisini sürdüren cadı avı (*Hexenjagd*) çılgınlığının sona ermesinde Protestanlık’ın beklenildiği kadar etkili olmadığı, hatta reform döneminde öldürülen kadınların (Aslında “yakılanların” demek gerekir, zira “cadı” olarak nitelenen kadınlar yakılarak öldürülmüşlerdir.) sayısında artış olduğu gerçeğini Protestanlık’ın bir trajedisi olarak görmek mümkündür. Bu insanların cezalandırılmaları konusunda da Katolik Kilisesi ile benzer fikirlere sahip olan Luther’in aksine, Brenz bu insanların günah keçisi ilan edilmemeleri gerektiğini, onları infazcıya teslim etmek yerine doktorlara ve teologlara havale etmenin daha uygun olacağını belirtir. Brenz’in bu konudaki argümanlarının sonradan "cadı davaları" muhalifleri tarafından mahkemelerde delil olarak sunulduğunun bilinmesi gerekir⁶¹.

Brenz, o dönem “dış tehdit” algısı olarak yarattığı endişe ile Avrupa’da ilk defa her kesimi birleştiren Türklerin Avrupa içlerine doğru ilerleyişine karşı yaklaşımıyla da dikkat çekmektedir.

⁵⁷ Schmidt, Was stimmt, 81.

⁵⁸ Maisch, “Die Ordnung”, 74. Luther’in Köylü Savaşları’nda prenslerin yanında yer alması, özellikle Zürih ve Güney Almanya halkının Luther’den uzaklaşıp Zwingli’ye yönelmesine yol açmıştır. Brenz 1552’den itibaren Württemberg reformunun başına gelmesiyle bölgede Luther reformu yeniden canlanmıştır. Bkz.: Fick, Das Evangelische Württemberg, 17.

⁵⁹ www.webstehle.de, “katechismusfragen”, www.webstehle.de/katechismusfragen/katechismus/katwttbg.htm (18.03.2018).

⁶⁰ Maisch, “Die Ordnung”, 74.

⁶¹ Martin Brecht, Johannes Brenz – Neugestalter von Kirche, Staat und Gesellschaft (Stuttgart: Calwer Verlag, 1971, 28.

Brenz, birçok reform önderinden farklı olarak, Katolik Kilisesi'nin Hıristiyanları sürüklediği “ahlaksız” ve “Tanrısız” yaşam biçiminin Türkleri Hıristiyanların başına musallat ettiği görüşündedir. O, Türklerle mücadele yolunun ahlaksızlık ve Tanrısızlıkla mücadeleden geçtiğini belirterek Hıristiyanların kendi içlerinde bir “ahlak mücadelesi” başlatmaları gerektiğini savunmuştur. Bu düşünce, Brenz'i Tanrı'nın Türkler aracılığıyla papalığı durdurma ve ahlaki çürümüşlüğe karşı mücadele etme görevini Protestanlara verdiği fikrine götürmüştür. Brenz bu yaklaşımıyla Hıristiyanlara değişimin önce içten başlaması gerektiğini aşıl原因an reformcuların başında gelmektedir⁶². Brenz'in vaazlarıyla, konuşmalarıyla ve kaleme aldığı eserleriyle öncülerinden biri olduğu bu "şeytanlaştırılmış Türk" imajı, bundan sonra, sadece Kilise çevrelerinde değil; Hıristiyan Avrupa toplumunda da yaygınlaşmış ve sonraki yüzyılları etkisi altına alan hakim bir görüş haline gelmiştir.

Brenz'in Türklerden sonra, “öteki” olarak addettiği Yahudilere bakışına da kısaca değinmekte yarar vardır: Yahudiler, Brenz gelmeden önce ya Schwäbisch Hall'den sürülmüş ya da öldürülmüş (Pogromlar) olduklarından Brenz'in ne yazı ne de vaaz konuları arasında Yahudiler yer almamıştır. Sadece ikincil kaynaklardaki bazı bilgilere göre, Luther'de rastlanan “inkar”ın (Luther Yahudileri “inkarcı” olarak görmektedir) en büyük günah olduğu; dolayısıyla hiçbir Yahudi'nin hayatta kalmaması gerektiği fikrine Brenz karşı çıkmıştır. O, cezaların caydırıcılık özelliğini kabullenmekle birlikte, bazı inkar ve ihlallerin cezalandırılmasının doğru olmayacağı kanaatindedir. Kısacası, Brenz'in genel olarak ılımlı, dengeli ve hoşgörülü yaklaşımının izdüşümünü Yahudiler konusunda da görmek mümkündür.

Özetle, iki husus önem arz etmektedir: Birincisi, birçok dini ve siyasi otoritenin ölüm cezasını desteklemesine karşın, Brenz'in en ağır ceza olarak sürgünü öngörmesi, diğerlerine göre insanî değerleri ön planda tuttuğunun bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. İkincisi ise, Brenz'in siyasi otoriteye itaatin kaynağını Tanrı'dan aldığına dair düşüncesinin beklenmedik müsbet neticeler doğurduğunu ifade etmek gerekir. Cemaatin himayesi prenslerin uhdesine verilerek hem onlara gerçek bir dini sorumluluk yüklenmiş hem de prenslerin davranışları Kutsal Kitap tarafından denetlenebilir olmasının yolu açılmıştır. Bundan hareketle, siyasi otoritenin kendini dinden bağımsızlaştırmaya fırsat bulamamış olması, Brenz'in Reformasyon'a önemli armağanlarından biri olarak görülebilir⁶³.

4.2. Komünyon Tartışması: Zwingli ve Brenz

Brenz'in Protestanlık'ın “uç kurucu babası”ndan biri kabul edilen Zwingli ile olan ilişkisinin niteliği reformcular arasında keskin teolojik tartışmaların başında gelen ekmek-şarap ayini (komünyon) çerçevesinde belirlenmiştir⁶⁴.

⁶² Eike Wolgast, “die Stellung von Johannes Brenz zu Bauernkrieg und Widerstandsrecht”, Das Manifest der Toleranz, ed. Wolfgang F. Stammer (Stuttgart: Alcorde Verlag), 325.

⁶³ Bu durumu en iyi şekilde, Brenz'in etkin bir figür olduğu Württemberg Dükalığı'nda gözlemlemek mümkündür. Bkz.: wkgo, Württembergische Kirchengeschichte Online, “Politik und Kirchenpolitik vom Bauernkrieg bis zum Ausgburger Reichstag” (Erişim 10 Şubat 2018); Christian Zentner, Zentners Illustrierte Weltgesichte, (München: Südwest Verlag, 1972), 334.

⁶⁴ Kirsten Birkett, Reform'un Özü, çev. Onur Yöş (İstanbul: Bütün Dünya Kitaplığı, 2003), 82.

Brenz reform hayatının başlarında Luther'in komünyon ayin yorumunu (lafzî) Zwingli'nin yorumuna (sembolik-mecazî) karşı etkili delillendirmelerle savunan "*Syngramma Suevicum*" adlı eseri kaleme alarak kendisini Luther'in yanında konumlandırmıştır. Bu eserin geniş bir coğrafyada kısa zamanda elde ettiği başarı, Luther reformunun Güney Almanya'da hızlı bir şekilde yayılmasının önünü açmıştır⁶⁵.

Komünyon konusunda iki ayrı bakışı temsil eden Zwingli ile Brenz'in yüz yüze fikirlerini tartıştığı önemli bir platform Marburg Görüşmesi'dir (1529). Protestanlar arasında komünyon merkezli anlaşmazlığın giderek sertleşmesi üzerine oluşan huzursuzluğu sonlandırmak niyetiyle Hessen Kontu Philipp Marburg'da Luther, Zwingli ve Brenz'i vs. bir araya getirdiği bir müzakere toplantısı düzenler. Bu toplantı başarısızlıkla sonuçlansa da Luther'in safında göz dolduran performansıyla Brenz, kısa zamanda Almanya'nın din adamları ve siyasi elitleri tarafından "aranılan" ve "danişılan" bir reform figürü haline gelmiştir⁶⁶.

Brenz ilk olarak Württemberg Dükü Ulrich'in dikkatini çekmiştir. Württemberg Luther'den ziyade İsviçreli (Zürih) reformcu Huldrih Zwingli'nin etki sahasına daha yakın olduğundan bölge reformunda Zwingli'nin etkisi görülmekteydi. Ancak Dük, Brenz ile tanıştıktan sonra bölgesinde Luther reformuna da yer açmaya karar vermiş ve onu Württemberg reformunun başına geçirmiştir (1552). Bunun üzerine Brenz'in bölgenin genel reform panoramasında gördüğü Zwingliyan ağırlık karşısında bulduğu çözüm, onu ustası Luther'den ayıran bir özelliğe sahiptir. Brenz, Luther'in aksine, Zwingli reformunu bölgeden silme mücadelesi vermek yerine, bölgede Zwingli ve Luther reformlarının her ikisine de yer vererek bölgeyi bir çatışma alanına dönüşmekten kurtarmış; ılımlı ve dengeli tavrıyla iki farklı reform inancın bir arada yaşadığı bir barış merkezine çevirmeyi başarmıştır⁶⁷.

⁶⁵ Hermann Ehmer, Politik und Religion. Johannes Brenz 1499 – 1570 Prediger - Reformator – Politiker, ed. Isabelle Fehle – Stadt Schwäbisch Hall, (Ulm: Süddeutsche Verlagsgesellschaft, 1999), 105.

⁶⁶ Frank Zeeb, "Brenz und seine aktuelle Bedeutung", Orte der Reformation – Schwäbisch Hall, (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt), 57. Hesse(n) Kontu Philipp 1524 yılında reform inancına katıldıktan hemen sonra Protestanların kendi aralarındaki ayrışmalarının güç ve itibarlarını azalttığını görünce teolojik ve siyasi birlikteliğin gerçekleşmesine yönelik bazı adımlar atmaya karar vermiştir. Bunun için öncelikle komünyon (*eucharist*) tartışmasına son vermek amacıyla Marburg'ta bir müzakere toplantısı düzenler. Bu toplantıya Martin Luther, Johannes Brenz, Philipp Melancthon, Huldrih Zwingli, Martin Bucer, Andreas Osiander gibi önemli reformcular katılmışlardır. Burada Brenz, Zwingli'nin ekmeğe şarap ayininin sembolik yorumuna karşı Luther'in hakiki / lafzî / literal yorumunu savunmuştur. Bu müzakerede bir Lutheryan olarak gösterdiği performans bundan sonra onun "Luther'in Güney Almanya'daki adamı" (*Luthers Mann in Süddeutschland*) olarak anılmasına yol açmıştır. Bkz.: Werner Frsch, Ein Mann Namens, - Württemberg veehrter und gehaßter Herzog in seiner Zeit (DRW Verlag), 228; Geoffrey W. Bromile, "Huldrych Zwingli", Encyclopædia Britannica (Erişim 13 Nisan 2022).

⁶⁷ Brenz Württemberg reformunun başına geçtiğinde bölgenin inanç haritasında baş aktör Zwingli'dir. Ancak, zamanla Brenz'in kendi yorumunun etkin olduğu Luther reformu da boy göstermeye başlamıştır. Aynı bölgede iki farklı reform anlayışının varlığından kaynaklanabilecek gerilimin ve kaosun önüne geçmek isteyen Brenz, Dük Ulrich'in siyasi desteğiyle Württemberg'i Lutheryan ve Zwingliyan olarak iki ayrı inanç bölgesine ayırır. Böylece öncüsü olduğu bu uzlaşma sayesinde hem reformistler arasındaki ayrışmanın bir kaosa dönüşmesinin önüne geçmiş hem de bölgedeki teo-politik birliğin sağlanmasına hizmet etmiştir. Bkz.: Volk, Johannes Brenz, 7-13.

Komünyon tartışmasından sonra Brenz'in kişisel yorumunun görünür olduğu örneklere onun azizlere tapınma ve "put ve tasvir kırıcılık / yıkıcılık" (*ikonoklazm*) konusundaki yaklaşımını da eklemek yerinde olacaktır. Brenz, azizlerin bir aracı (şefaatçi) olarak kabul edilmemesi konusunda Luther ile benzer görüşü paylaşmasına karşın, onların heykel ve resimlerinin kiliselerde yer almasında bir mahzur olmadığı; hatta onlara saygı duyulabileceği görüşüyle Luther'den ayrılır. Çünkü Brenz azizlerin ve onlardan kalan parçaların insanın maneviyatının gelişmesinde etkili olduğuna inanmaktadır. Brenz'in bu farklı yaklaşımı sayesinde 16. yüzyılda birçok Protestan bölgede ortaya çıkan *ikonoklazm* Schwäbisch Hall –o zaman Brenz Hall'dedir– kiliselerinde yaşanmamıştır.⁶⁸

Kısaca, yukarıda anlatılan örneklerden hareketle, Brenz'in reform anlayışının daha çok kilisenin organizasyonel yapısındaki düzenlemelere ve reform ilkelerinin insanlar arasında değerlerle birlikte yeşermesine odaklandığını söylemek doğru olacaktır.

4.3. Brenz ve Eğitim

Reform hareketinin eğitime önem vermesi Brenz ile başlamamıştır. Reformun başarılı olmasında eğitime verilen önemin son derece etkili olduğu neredeyse bütün reform araştırmacılarının ortak fikridir. Reformcular eğitimi kutsal bir uğraş olarak gördüklerinden reformun başarılı olduğu bölgelerde eğitim faaliyetlerinin öncüsü olmuşlardır. Öyle ki; bir bölge reforma kazandırıldığında ilk olarak bağımsız ilköğretim ve ortaöğretim tarzı okullar açılırdı. Bölgede üniversite varsa, müfredatı yeni inanç sistemine göre yeniden düzenlenir ve reforme edilir; şayet yoksa hiç vakit kaybetmeden yeni bir Protestan üniversitesi kurulurdu⁶⁹.

Eğitimi reform faaliyetlerinin başına yerleştiren Brenz, bunlara ek olarak, eğitim hakkının sadece zengin veya soylu ailelerin çocuklarına özgü olduğu bir dönemde, kendine has büyük bir reform atılımı gerçekleştirmiştir: şöyle ki, eğitimi hangi sınıf ve kökenden gelirse gelsin her çocuğun alması gereken bir hak olarak görmüş ve ilköğretim düzeyindeki eğitimin zorunlu olması gerektiğini savunmuştur. Etkili olduğu birçok Protestan bölgede bunun gerçekleştiği bilinmektedir. Onu asıl öne çıkaran ise, kız çocuklarını da bu zorunlu eğitime dahil etmesidir. Bu tutum Brenz'i çağdaşlarının ilerisine taşımış ve öncü bir kişilik haline getirmiştir⁷⁰. Ayrıca, gençler için kaleme aldığı Küçük ve Büyük Kateşizm (İlmihal) kitapları, 20. yüzyılın başına kadar 800'den fazla baskı yaparak reform tarihinde Kutsal Kitap'tan sonra en çok basılan reform eserleri olma özelliğine sahiptir. Öte yandan, birçok Protestan bölgenin eğitim kurumlarında Brenz'in Kateşizminin yüzyıllarca temel din dersi materyali olarak okutulduğunun bilinmesinde yarar vardır⁷¹.

⁶⁸ Maurer – Ulshöfer, Johannes Brenz und, 42.

⁶⁹ Hans J. Hillerbrand, "Reformation", Encyclopedia of Religion, ed. Mircae Eliade (New York-London, 1987), 12/244-254.

⁷⁰ Brenz'in kızlar için öngördüğü zorunlu eğitim fikri onun tarafından "modern" Avrupa'ya atılan bir işaret fişegi olarak görülmelidir.

⁷¹ Brenz'in kateşizmi, Luther'in kateşizmi gibi temel Hristiyan inançlarını öğretmek için tasarlanmıştır. Ancak Brenz'inki daha özlü ve uygulanabilir olmasıyla ayırt edilir. Bu nedenle, Luther'in kateşizmi ile kıyaslandığında daha yaygın tercih edildiği görülür. Bkz.: Fick, Das Evangelische Württemberg, 23.

Son olarak hümanistler, reformcular ve “Karşı Reform” sürecinde etkin olan bazı Katolik tarikatların –Dominikenler gibi– eğitime önem vermeleri konusunda şöyle bir zincirleme ilişkiden söz edilebilir: Protestanların eğitime verdikleri önemi gören bu tarikatları eğitime odaklanmaya iten en önemli motivasyon kaynağının Protestanlara cevap vermek olduğu bilinen bir husustur. Benzer şekilde, ilk reformcuların hümanistlerle –onların da eğitime önem verdikleri bilinmektedir– bağlantılarının onları eğitime önem vermeye sevk ettiği söylenebilir. Ancak İtalyan hümanistlerinin eğitimi elitist üst sınıf ilgilerinin bir parçası olarak gördüklerinin hatırlanması gerekir. Buna karşın reformcular ise, eğitim ideasını reform anlayışının merkezine oturtarak reform ülküsünün sağlam temeller üzerinde yükselmesini sağlamışlardır⁷².

SONUÇ

Johannes Brenz ile Martin Luther’in Heidelberg Disputasyonu’nda (1518) “ilk karşılaşma”sı Reformasyon’a Luther’den sonraki en önemli Lutheryan reformcuyu kazandırmıştır. Luther’in fikirlerinin anlaşılabilir bir tarzda tecessüm ettiği klasik reform dönemi reformcuları arasında Brenz ilk sırayı almaktadır. Ancak bu yakınlık Brenz’i Luther’in bir kopyacısı olmaya sürüklememiş, aksine bir Lutheryan olarak üstadının reform anlayışını kendine özgü yorum biçimiyle geliştirmesini ve yayılmasını sağlamıştır. Brenz, öncelikle kilise içinde başardığı yapısal ve organizasyonel değişiklikler aracılığıyla Protestan dünyanın en önemli kilise modellerinden birini –Württemberg Modeli– ortaya koyarak reformun teorik ve teolojik kısmıyla ön plana çıkan Luther’den farklı bir seyir takip etmiştir. O, bu modelde öncelikle kilise hiyerarşisinde bilgi, liyakat, seçim ve din adamlarının teftiş edilmesini şart koşarak insanların kilise ile barışmasının yolunu açmıştır. Bunun yanında, devletin belli kurallar çerçevesinde ve sınırlar dahilinde Hıristiyanlık’ın hamiliğini üstlenmesini sağlayarak Avrupa’da Katolik Kilisesi’nin dünyevi otoritelerle sadece siyasi ve stratejik bir ilişki kurmasının ötesine geçerek, ikisinin ruhen de uyum içinde yaşayabileceği bir iklimin oluşmasını sağlayanların başında gelmiştir. Brenz’in önemli bir özelliği de ilke ve prensiplerden ödün vermeyen üstadı Luther’in olaylara yaklaşımındaki katı tutumunu “dengeleyici” ve “uzlaştırıcı” bir özelliğe sahip olmasıdır. Özellikle Köylü Savaşları, Anabaptistler ve cadı avı soruşturmalarında ortaya çıkan Luther’in aşırı sertlik yanlısı tutumunu ve koşulsuzca prenslerin yanında yer almasını eleştirmiştir. Aslında Brenz’in reform tarihindeki yerini Luther’in bu katı tutumuna bir denge arayışı olarak konumlandırmak mümkündür.

Öte yandan, Brenz’e çeşitli nedenlerle eleştirilerin de yapıldığı bilinmektedir. Bunların başında siyasi yöneticiler ile sürdürdüğü iyi münasebetler gelmektedir. Öncelikle, dönemin koşulları dikkate alındığında, Brenz’in (ve Luther’in) siyasi yöneticilerle iyi geçinme amacı gütmeyen daha bağımsız bir mücadele yöntemi belirlemeleri durumunda, Avrupa’nın daha otoriter (belki daha kanlı) bir yapıya dönüşme riskinin artabileceği düşünülmelidir.

⁷² Panter, “St. Michael”, 70.

Dolayısıyla, Brenz'in Alman topraklarında Protestanlık'ın varlığını güvence altına alarak "devlet-kilise" ve "halk-devlet" bütünleşmesinin temelini oluşturduğu söylenebilir. Bunun yanında, Brenz, siyasi otoriteye itaatin sınırlarını genişlettiği ve onlara gerektiğinden fazla imkan ve yetki tanıdığı sebebiyle de eleştirilmiştir. Bazıları tarafından haklı görülse de bu, Brenz'in siyasi yetkililerin boyunduruğu altında olduğu anlamına gelmez. Aksine, Luther'in "devlet reformculuğu" yanında Brenz'in "halk reformcusu" olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. "Güney Almanya'nın Luther'i" olarak anılan Brenz'e yapılan eleştirilerden biri de zaman zaman onun orijinaliğın sorgulanmasıdır. Ancak onun eserlerine ve yaptıklarına bakıldığında bu "iddia"nın gerçek olmadığı anlaşılacaktır. Çünkü, Brenz'in reformcu duruşu, Luther'in öğretilerini uyumlu ve dengeli bir şekilde kendi bağlamına adapte etmesini sağlamıştır. Bu, Brenz'in reform sürecine kendi benzersiz dokunuşunu kattığı anlamına gelirken, aynı zamanda Luther'in temel prensiplerine sadık kaldığına da işaret etmektedir. Sonuçta, elimizdeki bilgi ve belgeler bize tıpkı Kalvin ve Zwingli reformları gibi, değerlerle yüklü bağımsız bir Brenz reformundan söz etme imkanı vermektedir.

KAYNAKÇA

- Birkett, Kirsten. Reform'un Özü. çev. Onur Yöş. İstanbul: Bütün Dünya Kitaplığı. 2003.
- Bizer, Ernst. "Erasmus und Württemberg: Die Beziehungen des Reformators Johannes Brenz zu Erasmus von Rotterdam". Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte, 18, (1959), 191-214.
- Brecht, Martin. Johannes Brenz – Neugestalter von Kirche, Staat und Gesellschaft. Stuttgart: Calwer Verlag. 1971.
- Brecht, Martin. "Abgrenzung oder Verständigung – Was Wollten die Protestan in Trient?". Der. Hermann Ehmer und Martin Brecht. Blätter für Württembergische Kirchengeschichte. Stuttgart: Chr. Scheufele Verlag, (2000a), 147-149.
- Brecht, Martin. "Brentii Ecclesia – Der Prediger von Schwäbisch Hall und seine Kirche". Der. Hermann Ehmer und Martin Brecht. Blätter für Württembergische Kirchengeschichte. Stuttgart: Chr. Scheufele Verlag, (2000b), 215-239.
- Brecht, Martin. "Brenz und die Mitreformatoren". Der. Hermann Ehmer und Martin Brecht. Blätter für Württembergische Kirchengeschichte. Stuttgart: Chr. Scheufele Verlag, (2000c), 133-144.
- Bromiley, Geoffrey W. "Huldrych Zwingli". Encyclopædia Britannica. Erişim 13 Nisan 2022. <https://www.britannica.com/biography/Huldrych-Zwingli/Zwinglis-theses>
- Cevizci, Ahmet. Ortaçağ Felsefe Tarihi. İstanbul: Say Yayınları. 2009.
- Deutsche Biographie. "Friedrich III. der weise". Erişim 11 Aralık 2021. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz35638.html#ndbcontent>
- Ehmer, Hermann. "Politik und Religion". Ed. Isabelle Fehle – Stadt Schwäbisch Hall. Johannes Brenz 1499–1570 Prediger - Reformator – Politiker. Ulm: Süddeutsche Verlagsgesellschaft. (1999b).
- EKM, Evangelische Kirchengemeinde Murrhard. Erişim 14 Ekim 2020. <http://www.evangelisch-in-murrhardt.de/geistliches/predigtreihe-die-entdeckung-der-freiheit-und-ihre-spuren-frauen-und-maenner-der-reformation-februar-2016>

- Elton, G. R. Reformation Europe 1517-1559 / The Fontana History of Europe. London and Glasgow: Collins Clear-Type Presse, 5. Basım, 1963.
- Esen, Sâlihe. “Karşı Reform Hareketi ve Dominikanlar”. Dini Araştırmalar Dergisi, 20/52 (2017), 111-130.
- Frasch, Werner. Ein Mann Namens Ulrich – Württemberg Veehrter und Gehaßter Herzog In Seiner Zeit. DRW Verlag.
- Fick, Ulrich. Das Evangelische Württemberg – Gestalt und Geschichte der Landeskirche. Stuttgart: J. F. Steinkopf Verlag. 1983.
- Gördebil, Ubeydullah. Trent Konsili (1545-1563), Hıristiyan Teolojisindeki Yeri Ve Önemi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Gündüz, Şinasi. Pavlus – Hristiyanlığın Mimarı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Haas, Dieter vd. Martin Luther – Freigeworden durch den Glauben Im Risiko der Freiheit. Schwarzwald: Verlag Ernst Kaufmann, 1980.
- Hillerbrand, Hans J. “Reformation”. Ed. Mircae Eliade vd. Encyclopedia of Religion. 12/244-254. New York-London: Thomson Gale, 1987.
- İnalçık, Halil. Rönesans Avrupası – Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Leo-bw, Landeskunde entdecken online. “Württembergische Kirchenordnung von Herzog Christoph”. Erişim 16 Aralık 2020. https://www.leo-bw.de/detail/-/Detail/details/DOKUMENT/lmw_museumsobjekte/2863/Die+Gro%C3%9Fe+w%C3%BCrttembergische+Kirchenordnung+von+Herzog+Christoph+1559
- Lienhard, Marc. “Die Ausbreitung der lutherischen Botschaft”. Ed. March Venarel. Die Geschichte des Christentums – von der Reform zur Reformation 1450 – 1530. (2000), 7, 737.
- Maisch, Andreas. “Die Ordnung der Evangelischen Kirche in Hall”. Der. Isabelle Fehle – Stadt Schwäbisch Hall. Johannes Brenz 1499 – 1570 / Prediger – Reformator – Politiker, Ulm: Süddeutsche Verlagsgesellschaft, (1999a).
- Maisch, Andreas. “Die Frauen im Reformationszeitalter”. Orte der Reformation – Schwäbisch Hall. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt Leipzig.
- Maisch, Andreas. “Eine Wanderung durch die Jahrhunderte – Die Reichsstadt Schwäbisch Hall”. Orte der Reformation. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt Leipzig.
- Maisch, Andreas. “Die Salzstadt: Die harte Arbeit in den Salinen am Hall”. Orte der Reformation – Schwäbisch Hall. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 32.
- Maurer, Hans Martin – Ulshöfer, Kuno. Johannes Brenz und die Reformation in Württemberg. Stuttgart und Aalen: Konrad Theiss Verlag.
- Olgun, Hakan. Luther ve Reformu – Katolisizm’i Protesto. Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- Panter, Armin. “St. Michael – Von der romanischen Basilika zur gotischen Stadtkirche”. Orte der Reformation – Schwäbisch Hall. Schwäbisch Hall: Evangelische Verlagsanstalt Leipzig.
- Pauck, Wilhelm. Melancthon and Bucer. Philadelphia - London: The Westminster Press.
- Pohl, Mareike. “Luthers Beschützer – Ein Fürst wie ein Murmeltier”. Geschichte (Özel Sayı: Menschen – Ereignisse – Epochen 2016/2). Augsburg: 58-59.
- Russel, Bertrand. Batı Felsefesi Tarihi II – Ortaçağ. çev. Muammer Sencer. İstanbul: Say Yayınları, 1997.
- Sander, Oral. Siyasi Tarih – İlkçağlardan 1918’e. Ankara: İmge Kitabevi. 2010.

- Schiller, F. C. S. "Humanism". *Encyclopediaedia of Religion and Ethics*. 6/830-835. Edinburgh, 1981.
- Schmidt, Sebastian. *Was stimmt? Reformation – Die Wichtigsten Antworten*. Freiburg - Basel – Wien: Herder.
- Spitz, Lewis W. "Humanism". *Encyclopädia of Religion*. 6/511-515. New York, 1987.
- SWP, Südwest Presse. "SchwäbiBrenz Hall ist Reformationsstadt europas". Erişim 30 Kasım 2018. http://www.swp.de/schwaebisch_hall/lokales/schwaebisch_hall/hall-ist-reformationsstadt-europas-7393324.html
- Taş, Yusuf. *Hümanist Protestanlık – Johannes Brenz ve Reform*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Taş, Yusuf. *Protestan Reformuna Giriş – Martin Luther ve Reform İlkeleri*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2023.
- Treu, Martin. *Katharina von Bora – Biographien zur Reformation*. Wittenberg: Drei Kastanien Verlag, 2004.
- Volk, Ernst. *Johannes Brenz – Zeuge Biblisch – evangelischer Wahrheit und Reformator im südlichen Deutschland*. Nürnberg: VTR (Verlag für Theologie und Religionswissenschaft), 2010.
- Waardenburg, Jaques. "Mesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/306-309. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Web stehle, Stehle – Internet – Dienst. "Katechismusfragen". Erişim 18 Mart 2018. <http://www.webstehle.de/katechismusfragen/katechismus/katwttbg.htm>
- Weil der Stadt – Keplerstadt. Erişim 06 Temmuz 2019. <https://www.weil-der-stadt.de/de/Keplerstadt/Stadtportrait>
- Weismann, Christopf. *Eine Kleine Biblia – Die Kateschismen von Luther und Brenz - Einführung und Texte*. Stuttgart: Calver Verlag, 1985.
- Weismann, Christopf. "Johannes Brenz, der Prediger von Schwäbisch Hall – Luthers Vorposten in Süddeutschland". *Orte der Reformation – Schwäbisch Hall, Schwäbisch Hall: Evangelische Verlagsanstalt Leipzig*.
- Wilkinson, W. W. "Renaissance". *New Catholic Encyclopedia*. 12/344-352. Palatine: Jack Heraty & Associates, Inc., 1981.
- Wolgast, Eike. *Die Universität Heilderberg (1386–1986)*. Berlin – Heilderberg – New York – London – Paris - Tokyo: Springen Verlag.
- Wkgo, Württembergische Kirchengeschichte Online. Erişim 30 Kasım 2020. <https://www.wkgo.de/cms/article/print/263>
- Zeeb, Frank. "Brenz und seine aktuelle Bedeutung". *Orte der Reformation – Schwäbisch Hall. Schwäbisch Hall: Evangelische Verlagsanstalt Leipzig*.
- Zentner, Christian. *Zentners Illustrierte Weltgesichte*. Münih: Südwest Verlag, 1972.